

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

RIJKE ROMEINEN

in Limburg

2
2023

TEKENING MIKKO KRIEK

4 | Villa van Voerendaal

Al 130 jaar weten we dat de Romeinen in Zuid-Limburg een herenboerderij hadden gebouwd. Maar dat onderzoek was nooit uitgewerkt. Nu wel.

FOTO UVA, THIENSA COSTELLO

8 | Glazen posthoorns

Uit de gekste glazen dronken ze in de zeventiende en achttiende eeuw. Maar hoe komen al die barstjes in het mondstuk terecht?

FOTO RUUD KOPPELO

16 | De Jongh-monument

Achter in de tuin van Museum Boijmans Van Beuningen kun je het G.J. de Jongh-monument zien. Het herstel hiervan is zojuist afgerond.

FOTO KEI, BERNICE CHIJNS

22 | Fort Honswijk

Niet ver van Utrecht ligt sinds 1841 Fort Honswijk. Het is in de afgelopen jaren gerestaureerd, met behoud van zijn doorleefde karakter.

VERDER IN DIT NUMMER

- 3 | In Kort Bestek
- 10 | Kunst Zoekt Plek
- 11 | Kennisbank
- 12 | Welke beelden houden stand?
- 15 | Aangenaam Kennis Te Maken
- 18 | Kijk!
- 20 | Overstromingen in musea
- 25 | Drie Dingen
- 26 | De jaren 1965-1990
- 28 | Een typisch Nederlands huis
- 31 | Het Monster
- 32 | Kleinste asielzoekerscentrum
- 34 | Publicaties
- 36 | Voor & Na

Foto voorzijde De Romeinse villa bij het Limburgse dorp Voerendaal is een van de slechts drie uitgebreid onderzochte Romeinse herenboerderijen in Nederland. Zie pagina 4

TEKENING MIKKO KRIEK

150 jaar oude les

De grondlegger van de Nederlandse monumentenzorg, dat was Victor de Stuers. Precies 150 jaar geleden, in 1873, publiceerde hij in *De Gids* zijn essay *Holland op zijn smalst*. Daarin bekritiseerde hij de monumentenzorg, de rijksbouwkunst en de omgang van de overheid met musea. De Stuers had geen opleiding als monumentenzorger in de huidige zin van het woord. Aanvankelijk was hij advocaat bij de Hoge Raad. Maar wel een advocaat met veel liefde voor kunst en cultuur en een uitgesproken mening over de verwaarlozing en verkwanseling daarvan. Al in 1874 werd hij secretaris van het nieuw opgerichte College van Rijksadviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst. Dat hielp de minister in cultuurzaken op de goede weg. Hieruit blijkt wel hoe zeer monumentenzorg baat had bij burgerinitiatief.

Victor de Stuers ging verder, want zijn wens was dat het belang van zijn voor 'geheel het volk' begrijpelijk zou zijn en erdoor gedragen zou worden. Ook door monumenten en kunstwerken in stand te houden de economische positie van Nederland versterkt worden. Bovendien waren kunst en monumenten geschikt om historische kennis over te brengen. Want door het zien ervan zou de herinnering aan gebeurtenissen eerder levendig blijven dan door scholen of door boeken.

De verspreiding van kennis over historie vond De Stuers van staatsbelang: 'want evenzeer als - zoo niet meer dan - taal, godsdienst of zeden, scheidt de geschiedenis den band die bevolkingen tot nationaliteiten verbindt en verbonden houdt.' Het is een boodschap die onze Rijksdienst nog altijd brengt. Door het verhaal van een monument te vertellen, zoeken we naar verbindingen, zoals de artikelen in dit nummer van ons Tijdschrift weer eens illustreren. Verbindingen tussen verteller en luisteraar, tussen nu en vroeger, tussen de Nederlanders met voorouders van hier en voorouders van daar. Die les van Victor de Stuers is na 150 jaar nog onverminderd actueel.

Susan Lammers, algemeen directeur

FOTO KEI, JARNO PONS

DE DOORNROOSJE-AANPAK

Verzegel een museumcollectie in een tijdscapsule, zodat een toekomstige generatie de kans krijgt deze op waarde te schatten. Dat gebeurt nu met de prenten, medailles, kledingstukken en meer uit Streekmuseum Jan Anderson in Vlaardingen. Want wat heeft nu museale waarde? En over dertig jaar? Daarover gaat het symposium *Doornroosje* op 9 juni in de Grote Kerk in Vlaardingen. De experimentele Doornroosje-aanpak wordt financieel en inhoudelijk ondersteund door Erfgoedhuis Zuid-Holland en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Deze vernieuwende methode om museumverzamelingen te behouden zal als tegenhanger kunnen dienen voor de vaak vanzelfsprekende neiging tot selectie en ontmanteling. Aanmelden: www.erfgoedhuis-zh.nl.

FOTO RCE, FRANK BEEKVOET

Voor het verzegelen wordt het textiel uit Streekmuseum Jan Anderson schoongemaakt

KOLONIAAL INTERIEUR

Medewerkers van het Centrum Beeldende Kunst Zuidoost in Amsterdam hebben onlangs in het depot van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed een grote variatie aan meubels uitgezocht. De organisatie leent onder meer tafels uit de zestiende en zeventiende eeuw, stoelen uit 1898 en wandlampen uit de twintigste eeuw. Hiermee wordt tussen 11 mei en 1 juli een koloniaal interieur nagebootst voor de groepstentoonstelling *Knights in Shining Armour*. De internationale hedendaagse kunst in dit interieur staat in het teken van de herdenking van 150 jaar afschaffing van de slavernij. Zie www.cbkzuidoost.nl.

NATUURSTEENDAGEN

Voor iedereen die met natuursteen werkt, vormen de Vlaams-Nederlandse Natuursteendagen een belangrijk moment. Op 12 en 13 oktober vindt in Amsterdam de achtste editie plaats, georganiseerd door onder meer de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. De focus ligt dan op complexe binnenstedelijke restauraties, zoals die van kerken en overheidsgebouwen. Sprekers gaan in op de invloed

FOTO RCE, CHRIS BOOMS

In de Spuistraat in Amsterdam

van het veranderende klimaat, manieren van organiseren en de rol die traditie en vernieuwing spelen. Op de tweede dag bezoeken de deelnemers verschillende restauraties in Amsterdam. Nadere informatie en aanmelden: www.cultureelerfgoed.nl.

FOTO RCE, MINA BROUWER

De stand van de Rijksdienst op de beurs van vorig jaar

BEURS MONUMENT 2023

Van dinsdag 23 tot en met donderdag 25 mei vindt in de Brabanthallen in Den Bosch de beurs Monument 2023 plaats. De beurs is het trefpunt voor

monumentenzorgers en eigenaren van gebouwd erfgoed. Thema's als onderhoud, restauratie en verduurzaming staan centraal. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is aanwezig als standhouder, met de expositie *Verduurzaming van monumenten* en als deelnemer aan het kennisprogramma. Een bezoek aan de beurs is gratis bij tijdige aanmelding via www.cultureelerfgoed.nl. Daar staat ook meer informatie over het kennisprogramma. Let op: een kaart aan de deur kost € 30,- inclusief btw.

OMGEVINGSWET OP 1 JANUARI

Na een lange aanloop wordt op 1 januari 2024 de *Omgevingswet* ingevoerd. Dat is de uitkomst van een stemming in de Eerste Kamer in maart. De wet zal gevolgen hebben voor de omgang met cultureel erfgoed. Denk daarbij aan de omgevingsvergunning of rekening houden met erfgoed in omgevingsplannen. De afgelopen tijd publiceerde de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed al een aantal handreikingen en artikelen over de manier waarop dit onder de *Omgevingswet* geregeld wordt. De komende maanden verschijnen er nog meer publicaties over dit onderwerp. Zie hiervoor www.cultureelerfgoed.nl.

KLIMAATCOMPETITIE

Welke invloed hebben droogte, piekbuien, verzilting en de stijging van de zeespiegel op cultureel erfgoed? Wat kunnen we leren van het verleden om onszelf en ons erfgoed weerbaar te maken? Kan erfgoed zorgen voor minder uitstoot van kooldioxide? Overal ter wereld worstelen we met de verandering van het klimaat. Daarom houdt het Europese onderzoeksnetwerk Joint Programming Initiative on Cultural Heritage and Global Change momenteel een competitie. Tot begin september kunnen teams uit twintig landen voorstellen doen voor onderzoek rond dit thema. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft meegedacht over de inhoud. Zie www.cultureelerfgoed.nl.

FOTO RCE, EVA STIGMEIJER

Organisatoren van het Joint Programming Initiative bespreken in Parijs het behoud van oude foto's

EXTRA HEGGEN, POELN EN SLOTEN

Eind vorig jaar bood een coalitie van maatschappelijke organisaties, provincies, waterschappen en bedrijven minister Van der Wal van Natuur een plan aan. Doel van dit *Aanvalsplan landschapselementen* is om in het landelijke gebied tien procent extra heggen, poelen, natuurvriendelijke oevers en sloten aan te leggen. Tot aan de schaalvergroting in de landbouw in de twintigste eeuw was ons cultuurlandschap enorm afwisselend. Het kende een historische gelaagdheid en was goed voor de natuur. De coalitie wil dit herstellen. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed doet mee door historische kennis te leveren, zodat de juiste elementen op de juiste plekken terechtkomen.

FOTO RCE, ROBIN AMMERLAAN

Heggen langs een pad in de Maasvallei

POTVIS NAAR ZIERIKZEE

Binnenkort leent de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed een gestrande potvis uit aan het Stadhuismuseum Zierikzee op Schouwen-Duiveland. Eind vorig jaar kreeg de Rijksdienst het grote schilderij van museum Naturalis in Leiden. De afgebeelde potvis is op 14 januari 1606 aangespoeld op de Springersplaat bij Brouwershaven, ook op Schouwen-Duiveland. Wie het schilderij van maar liefst twee meter zestig breed gemaakt heeft, is niet bekend. Het heeft lang in het raadhuis van Brouwershaven gehangen. In 1918 is het overgedragen aan het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie in Leiden, de voorganger van Naturalis. Brouwershaven kreeg ter vervanging een even grote kopie. ☒

FOTO RCE

De gestrande potvis uit 1606

De villa van Voerendaal

ROMEINSE ELITE

in Limburg

Al 130 jaar weten we dat de Romeinen in Zuid-Limburg een herenboerderij hadden gebouwd. De overblijfselen van deze villa van Voerendaal zijn verschillende malen archeologisch onderzocht, maar dat onderzoek was nooit uitgewerkt. Nu wel. De nieuwe analyse laat ook zien wat er in de eeuwen ervoor en erna op deze locatie is gebeurd. HENK HIDDINK & DIEDERICK HABERMEHL

De restanten staan bekend bij archeologen in binnen- én buitenland. De villa bij het Zuid-Limburgse dorp Voerendaal is een van de slechts drie uitgebreid onderzochte Romeinse herenboerderijen in Nederland. Toch was er tot op heden, meer dan 35 jaar na de laatste grote opgravingen, nooit een uitvoerige wetenschappelijke publicatie over verschenen. Hoe komt dat? Dicht bij de historische hoeve Ten Hove verrichtte rijksarchivaris Jos Habets al in 1892 een eerste onderzoek

naar de villa. Hoewel hij weinig meer deed dan de funderingen met schep en 'prikstok' volgen, werden de contouren van een imposant gebouwensemble duidelijk, met een front van 160 meter breed. Door het overlijden van Habets tijdens het veldwerk kwam er geen verslag.

Na de Tweede Wereldoorlog legde Cees Braat vanuit het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden grote delen van de reeds ontdekte fundamenteen vrij. Over dit onderzoek verscheen een uitgebreid artikel in een archeologisch tijdschrift. Na enkele decennia stilte raakte de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, later opgegaan in de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, betrokken bij de vindplaats. De dienst probeerde deze in zijn geheel als monument te beschermen. Maar de grondeigenaar maakte bezwaar en de Raad van State ging hier gedeeltelijk in mee. De zone waar gebouwresten waren aangetoond werd rijksmonument en het omliggende areaal voor hooguit tien jaar. Daarmee was de Rijksdienst min of meer gedwongen een grote opgraving uit te voeren.

TEKENING MIKKO RIJCK

De indrukwekkende villa die in de Romeinse tijd bij het huidige dorp Voerendaal stond, was niet alleen een luxe huis op het platteland, maar ook een groot landbouwbedrijf

6 hectare

Tussen 1985 en 1987 onderzocht de dienst zes hectare van het villa-complex. Hierbij kwamen de overblijfselen van onbekende gebouwen aan het licht, samen met sporen uit andere perioden dan de Romeinse tijd. Helaas bleven een volledige analyse en publicatie uit. De Rijksdienst had talloze andere opgravingen onder zijn hoede. En de onderzoeksleider Willem Willems vervulde later functies, waaronder directeur, waarin het ondoenlijk was nog aan Voerendaal te werken. Toen hij in 2014 overleed, drong de vraag zich op of het niet te laat was het onderzoek nog te publiceren.

Een groep deskundigen oordeelde dat de vindplaats te belangrijk was om het er bij te laten zitten. Bovendien bleken er mogelijkheden voor subsidie vanuit het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. De provincie Limburg was bereid het bedrag aan te vullen en de operatie onder te brengen bij het Limburgs Museum in Venlo. Een groep van zo'n vijftien archeologen die bewezen hadden grote zaken tot een goed einde te brengen werd gecontracteerd. In 2019 ging het uitwerken van start. Hierbij waren enkele medewerkers van de Rijksdienst betrokken als specialist of lid van de wetenschappelijke begeleidingscommissie. Verder bood de dienst ondersteuning bij het maken van het lijvige rapport.

Honderden tekeningen

Het uitwerken van een oude opgraving klinkt weinig sexy en dat klopt voor een deel ook. De analyse kan pas echt beginnen na het digitaal maken van honderden tekeningen, het vullen van duizenden velden in gegevensbanken en het openen van evenzovele plastic zakjes met opgegraven voorwerpen. Vervolgens is het toch een beetje afwachten in hoeverre je nieuwe ontdekkingen doet, wezenlijke toevoegingen aan het beeld dat jaren eerder via korte verslagen en lezingen al was geschetst. Dat is geluk-

kig zeker gebeurd. De gedetailleerde analyse geeft een goede indruk van een lange bewoningschiedenis, die veel meer dan alleen de villa omvat. Het verhaal begint ver voor de Romeinse tijd. De oudste vondsten bestaan uit bewerkt vuursteen, achtergelaten door jagers-verzamelaars en landbouwers uit de steentijd, met name tussen 5300 en 2500 voor onze jaartelling. Grondverkleuringen waar bijgebouwtjes hebben gestaan en kuilen met aarde-werk zijn het restant van bewoning uit het eerste deel van de ijzertijd, van 800 tot 250 voor Christus.

Er kwamen overblijfselen van onbekende gebouwen aan het licht

De eerste reeks nieuwe inzichten heeft betrekking op de late ijzertijd, vanaf 250. In de jaren tachtig is het overblijfsel van een greppel of gracht van ruim twee meter diep opgegraven. Die omsloot, ongetwijfeld in combinatie met een aarden wal, een terrein van ongeveer negentig meter in het vierkant. De opgravers hadden veel sporen van palen en kuilen opgetekend, maar waren er niet in geslaagd om plattegronden van de gebouwen te reconstrueren.

3 grote boerderijen

Nu blijken er minstens drie grote boerderijen in en direct buiten de gracht te hebben gestaan. De vondst van vooral aardewerkscherven, maar bijvoorbeeld ook fragmenten van glazen armringsen en bronzen mantelspelden wijzen op een datering tussen 250 en 100. Dit is opmerkelijk, omdat de opgravers veronderstelden dat de gracht niet ver voor de Romeinse tijd was aangelegd, ergens rond 50 voor Christus. Het complex kan worden geïnterpreteerd als een versterkt boerenerf, dat de bewoners tegen plundertochten van naburige groepen beschermde. Dergelijke overvallen kwamen naast grotere conflicten frequent voor in de tribale samenlevingen van de late ijzertijd. Kleine versterkingen waren uit omliggende regio's al bekend, maar die van Voerendaal is het eerste voorbeeld in Zuid-Limburg.

De bewoners kun je zien als een lokale elite. Dit kan onder meer worden afgeleid uit het feit dat de meeste ijzertijd-erven in onze streken niet versterkt waren. De versterking moet al zijn verlaten voordat de beroemde Romeinse veldheer Julius Caesar in België en Zuid-Nederland tussen 57 en 53 tegen de Eburonen streed en hen decimeerde. Pas na enkele tientallen jaren kwam de bevolking weer op niveau door aanvulling van de overgebleven mensen met nieuwkomers. Ook bij Voerendaal zijn er geen archeologische aanwijzingen voor bewoning in de eindfase van de ijzertijd. Er zijn spaarzame vondsten gedaan, zoals van enkele mantelspelden, die getuigen van nieuwe bewoners vanaf ongeveer 20 tot 50 na Christus.

FOTO REC

» Vlechtwerkwallen

Het gepuzzel met alle opgetekende paalkuilen heeft ook voor de vroeg-Romeinse tijd bouwplattegronden opgeleverd die in de jaren tachtig nog niet herkend waren. Aanvankelijk is er sprake van ten minste één houten boerderij met vlechtwerkwallen en een dak van riet of stro. Rond of kort na het midden van de eerste eeuw van onze jaartelling stond er een tweede gebouw, met bijzondere kenmerken. Het had misschien al een soort galerij, zij het dan met houten zuilen, en een kelder waarvan de wanden met hout beschoeid waren. Het huis kan worden opgevat als een bescheiden voorbode van de eerste villa.

Die eerste villa, met een stenen hoofdgebouw, was al tussen 1947 en 1950 door Braat onderzocht. Het gebouw had in elk geval een fundering en een muurbasis van kalksteen. Verder kan het uit vakwerk opgetrokken zijn geweest en had het misschien zelfs geen pannendak. De nieuwe analyse toont aan dat dit hoofdgebouw van een reeks houten schuren en kleinere bijgebouwen vergezeld ging. Al zijn hun plattegronden meestal fragmentarisch teruggevonden, ze laten zien hoe er geleidelijk aan een U-vormig erf ontstond.

Indrukwekkend complex

Vervolgens werd de kleine villa vervangen door een indrukwekkend, compleet uit steen opgetrokken complex. Dit is de bekende villa van Voerendaal. Het hoofdgebouw was niet uitzonderlijk groot, maar ging schuil achter een 130 meter lange zuilengalerij. Deze deed het voorkomen alsof het met twee grote schuren om één groot gebouw ging. Op het erf stonden een badgebouw en drie grote schuren, gerangschikt tot een symmetrisch geheel. Het erf had een muur met een poortgebouw aan de voorkant en werd verder omzoomd door bomen, waarvan de plantgaten zijn teruggevonden.

Onder meer fragmenten van beschilderd pleisterwerk, brokken van oorspronkelijk drie meter hoge

TEKENING MIKKO KRIEK

Voordat de Romeinen hier een villa bouwden, stonden er al boerderijen met een gracht

Een mantelspeld uit de tijd dat de Romeinen hier nog maar net aangekomen waren

Een ronde mantelspeld, waar de Romeinen hun kleding mee vastmaakten

FOTOS DIEDERICK HABERMELT

zandstenen zuilen, een marmeren wand- of vloertegel en granieten wasbekkens geven een glimp van de luxe van de villa. Bijzonder is een waterleiding van kalksteen, die het badgebouw verbond met de bron van de Hoensbeek op anderhalve kilometer afstand. Speciaal ook zijn twee tempeltjes achter het hoofdgebouw. In enkele geofferde potten met inhoud hadden de bewoners hun namen gekrast.

Landbouwbedrijf

Een villa was naast een luxe residentie een landbouwbedrijf. De omvang van de graanschuur naast de woning wijst op de omvang van de productie, honderd ton spelt per jaar. Blijkbaar behoorde er meer dan genoeg vruchtbare lössgrond tot de villa, mogelijk zo'n tweehonderd hectare. Opmerkelijk genoeg was er een hoge productie te realiseren zonder de akkers te bemesten. Dit wordt tenminste gesuggereerd door het aandeel van een specifieke stikstofisotoop, gemeten bij verkoelde graankorrels uit de graanschuur. Dankzij nieuwe dateringen van

Romeins meubel- en gordelbeslag van brons, een ijzeren schrijfstift en een glazen flesje

FOTO: KCE

Een waterleiding van anderhalve kilometer voerde vers beekwater naar het badgebouw

In deze dakpan staat '210', waarschijnlijk het aantal dat een man of team per dag vormde

enkele houten gebouwen en hun relatie tot de stenen gebouwen kan er nu een preciezer bouwjaar van de tweede villa worden voorgesteld: 125 na Christus of kort daarna.

Ergens na 250 werd de graanschuur, en daarmee wellicht ook het hoofdgebouw, door brand verwoest, zo blijkt uit radiokoolstofdateringen van graankorrels. In die periode was het onrustig tot in het verre achterland van de Rijn, door een combinatie van Germaanse plundertochten en conflicten tussen officiële Romeinse keizers en verschillende 'tegenkeizers' in de provincies. Om zich tegen dit soort gevaar te kunnen beschermen bouwde men in Voerendaal een stevige toren. Daarin waren de bewoners en hun voorraden enigszins veilig. Zo resteerde er tot in het begin van de vierde eeuw nog iets van de oude villa-levensstijl. Dat blijkt vooral uit twee begravingen uit deze fase. De crematieresten uit een van die graven kunnen worden geïdentificeerd als een man van 20 tot 25 jaar oud. Hij had jachtwapens meegekregen die van een elitaire leefwijze getuigen.

Een wijnkruik waarin Nevalus, een bewoner van de villa, zijn naam heeft gekrast

Nederzetting

Hiermee is het verhaal nog niet voorbij. Na het verval van de stenen gebouwen volgt er nog een periode van bewoning, die voortduurde tot in de vroege middeleeuwen. Het betreft een kleine nederzetting met uitsluitend houten gebouwen. Slechts drie hiervan waren al door de opgravers gereconstrueerd. Nu blijken het er veertien te zijn. Naast de boerderijen stonden half ingegraven gebouwtjes voor opslag of ambachtelijke activiteiten. Door specialistisch onderzoek van aardewerkscherven, glasfragmenten en munten is het begin van deze fase bepaald: rond 400 na Christus. Enkele scherven zijn van kommen en potten van handgevormd, Germaans aardewerk. Maar het merendeel van de materiële cultuur bestond uit Romeinse producten. Dat wil zeggen vooral regionale gebruiksvoorwerpen van binnen het imperium, zoals aardewerk uit de Argonne en Eifel en dunwandige glazen drinkbekers uit het Rijnland of de Maasvallei. Er is ook een scherp geïdentificeerd van een wijnamfoor uit Zuidoost-Turkije of Noord-Syrië. De opgegraven voorwerpen

Het merendeel van de materiële cultuur bestond uit Romeinse producten

en de kenmerken van de gebouwen samen geven een beeld van de bewoners van het gehucht. Zij vormden een mengsel van autochtone Romeinen en mensen met een oorsprong in Germania, dus ten oosten van de Rijn. Deze Germanen waren niet louter plunderaars, want zij werden tegelijkertijd op grote schaal ingezet ter versterking van het Romeinse leger.

Een bij de villa opgegraven bord om het molenspel op te spelen

Niet meer Romeins

Uiteindelijk was een groot deel van de bevolking niet meer Romeins te noemen en verloor het centrale gezag de greep op de noordelijke provincies. Hoge legerofficieren werden meer en meer zelfstandige regionale leiders, een soort kleine koningen. Vanaf het midden van de vijfde eeuw spreken archeologen en historici niet meer van de Romeinse, maar van de middeleeuwse, Merovingische samenleving. Gedurende de hele zevende eeuw blijft het gehucht van Voerendaal bewoond. Rond een van de voormalige villa-bijgebouwen werd een kleine begraafplaats ingericht.

In de graven zijn aardewerk, metalen gespen en gordelbeslag, alsmede wapens gevonden. Deze voorwerpen zijn van goede kwaliteit, maar niet uitzonderlijk kostbaar of exclusief. Glaswerk en edelmetaal ontbreken. Al met al lijken de bewoners een soort boerenkrijgers, deel van de lokale elite. In dat opzicht is er een parallel met de late ijzertijd. Dankzij deze uitwerking van het onderzoek is het complete verhaal van de vindplaats, meer dan alleen een Romeinse villa, eindelijk volledig verteld en in een breder archeologisch en historisch kader geplaatst. De nieuwe, Engelstalige publicatie biedt de villa van Voerendaal het podium dat hij verdient, hopelijk ter inspiratie van toekomstig onderzoek in Zuid-Limburg en ver daarbuiten. ☒

Henk Hiddink en Diederick Habermehl, zelfstandige archeologen, leidden deze uitwerking, h.hiddink@xs4all.nl & ds.habermehl@gmail.com. Nadere informatie via de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed: specialist Romeinse tijd Tessa de Groot, t.de.groot@cultureelerfgoed.nl.

'The Roman villa at Voerendaal-Ten Hove: Excavations of a Late Iron Age enclosure, a Roman villa complex, a Late-Roman and Early Medieval settlement and burials', Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, 1.350 pag. in vijf delen, gratis download via www.cultureelerfgoed.nl.

Glazen posthoorns uit de 17e en 18e eeuw

Het mysterie van het mondstuk

Uit de gekste glazen dronken ze in de zeventiende en achttiende eeuw als ze een drinkspelletje speelden. Zoals een glas in de vorm van een posthoorn. Dat moet je waarschijnlijk in één keer leegdrinken, anders loopt de drank eruit. Maar hoe komen al die barstjes in het mondstuk terecht? Om de oorzaak te achterhalen maakte een glasblazer de **drinkhoorns na**. THERESA COSTELLO

De mondstukken van de drinkhoorns vertonen allemaal scheurtjes. Komt dat door het gebruik? Is het de gevreesde glasziekte? Of zijn ze van een andere soort glas gemaakt?

Tussen de kunst die de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed beheert, bevindt zich een glazen posthoorn. Hij komt uit de zeventiende of achttiende eeuw en het mondstuk vertoont tal van barstjes. Dit geldt ook voor soortgelijke hoorns in het Rijksmuseum en in het Kunstmuseum in Den Haag, tot voor kort het Gemeentemuseum geheten. Wat heeft die scheurtjes veroorzaakt? De Universiteit van Amsterdam en de Rijksdienst gingen samen op onderzoek uit. Er is weinig bekend over het oorspronkelijke gebruik van deze glazen. Zowel het Kunstmuseum als de Rijksdienst beschrijft ze als drinkbeker, hoewel je er ook geluid mee voort kunt brengen. Het is mogelijk dat de barstjes in het mondstuk het gevolg zijn van vrolijke drankspelletjes. Die waren toen buitengewoon populair. Omdat je het glas niet neer kunt zetten zonder dat de drank er uitloopt, moest je wel doordrinken. Als je het glas leeg had, hoorde je er vast op te toeteren. Op!

Glasziekte

De twee musea schrijven de breukjes aan een chemische instabiliteit toe die je glasziekte noemt. Maar volgens restauratoren lijkt hun patroon helemaal niet op glasziekte. Ook buitenlandse musea, in Europa en de Verenigde Staten, bezitten vergelijkbare glazen. Het merendeel daarvan vertoont dezelfde barstjes, alleen in het mondstuk. Dit deed vermoeden dat ze al tijdens de vervaardiging zijn ontstaan. Er is geen archiefmateriaal gevonden over de productie van glazen in de vorm van een posthoorn. Maar je kunt er aan de glazen zelf veel over aflezen.

Het is duidelijk dat ze in een glasblazerij zijn gemaakt, zoals al het andere glaswerk uit de zeventiende en achttiende eeuw. Daarbij nam de glasblazer met het uiteinde van een blaaspijp gesmolten glas uit een smeltkroes. Vervolgens bracht hij dat met gereedschap en lucht die hij er door de pijp in blies in de juiste vorm. Het was onduidelijk of het mondstuk met extra glas of slechts met gereedschap tot stand kwam.

3 hypothesen

Als verklaring voor de barsten wierpen de onderzoekers drie hypothesen op. Ten eerste is het mogelijk dat we toch met glasziekte te maken hebben. Ten tweede zou het mondstuk van een andere soort glas kunnen zijn, met andere eigenschappen ten aanzien van uitzetten en krimpen. In dat geval zouden de scheurtjes door spanning zijn veroorzaakt. De derde hypothese gaat uit van een thermische schok, waarbij het glas breekt als gevolg van een snelle verandering van temperatuur.

Met ionenchromatografie en röntgenfluorescentiespectrometrie toonden het Rijksmuseum en de Rijksdienst aan dat de eerste twee stellingen uitgesloten zijn. Er bevinden zich geen stoffen op de mondstukken die je met glasziekte in verband kunt brengen. En ze zijn van dezelfde soort glas gemaakt als de rest van de drinkhoorn. Voor de derde hypothese zetten de onderzoekers voor het eerst kennis uit de fractografie, het vakgebied dat zich op patronen van breuk richt, in voor conservering. Dit bleek bijzonder vruchtbaar. Nadere bestudering van de breukpatronen wees inderdaad op een thermische schok.

Grote verwantschap

Om dit goed te begrijpen was samenwerking met glasblazers van groot belang. Veel gereedschappen die moderne glasblazers hanteren, vertonen grote verwantschap met die van hun voorgangers. De onderzoekers nodigden de glaskunstenaren Marc Barreda, Durk Valkema en Anna Carlgren uit om de drinkhoorns van dichtbij te bekijken. Daarbij deelden de drie hun kennis van vervaardiging en breukjes. Hun waardevolle bijdrage leidde in de richting van het blussen van het hete glas in water. Daarbij koelt

De drinkhoorn van de Rijksdienst

Om dit goed te begrijpen was samenwerking met glasblazers van groot belang

Twee drinkhoorns uit het Kunstmuseum

FOTO UVA, MANDY SLAGER

Glasblazer Marc Barreda vormt het mondstuk van wat nu nog een rechte bazuin is

het zo snel af dat er barstjes aan het oppervlak ontstaan. Barreda vermoedde dat het afkoelen nodig was om de draai in de posthoorn te kunnen maken.

Om de onderzoekers het vervaardigingsproces en het ontstaan van de scheurtjes te laten doorgronden maakte Marc Barreda enkele drinkhoorns na. Nieuw aan dit onderzoek is dat er niet alleen historische vervaardigingstechnieken mee bestudeerd worden, maar er ook meer inzicht in de kwetsbaarheid van het mondstuk verkregen wordt. Zo kunnen er straks goede conserveringsstrategieën voor ontworpen worden. Voor elke replica kleefde Barreda glas aan een blaaspijp en blies dit tot een kleine bel. Deze vormde hij tot een rechte bazuin. Die zette hij op een andere pijp om er met gereedschap een mondstuk aan te kunnen maken. Vervolgens bracht Barreda ter versiering glasdraden aan.

Een seconde

Om het mondstuk snel af te koelen doopte de glasblazer het een seconde in koud water. Op dit moment kwamen er barstjes in. Hierna pakte Barreda het glas met een tang net onder het mondstuk beet om in een snelle beweging de draaiing tot stand te brengen. Dit veranderde de bazuin in een posthoorn. Tot slot legde hij die in een koeloven om langzaam af te koelen. Het proces is diverse keren herhaald. Barreda maakte ook een paar losse mondstukken. Hierbij testte hij langer of juist korter onderdompelen en ook helemaal niet blussen.

Het reconstructieproces toont aan dat het noodzakelijk is om het mondstuk snel in water te doppen om het drinkglas tot een posthoorn te kunnen draaien. Wanneer dit niet gebeurt, is het niet mogelijk om het gat van het mondstuk netjes rond te houden. Het is dan zelfs lastig te voorkomen dat het dichttrekt. Voor de replica's is van modern glas gebruikgemaakt, terwijl de originele drinkhoorns van loodglas zijn. Dit is vaak veel zachter op dezelfde temperatuur en dat maakt de noodzaak tot blussen alleen maar groter. Het onderzoek heeft niet alleen de oorzaak van de barstjes kunnen achterhalen. Ook heeft het bij vraagstukken het belang van samenwerking tussen glasblazers en restauratoren aangetoond. ■

Theresa Costello, post-master-student Conservering en restauratie van cultureel erfgoed aan de Universiteit van Amsterdam, theresacostello20@gmail.com. Nadere informatie via de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed: [restauratiespecialist kunst Ron Kievits, r.kievits@cultureelerfgoed.nl](mailto:r.kievits@cultureelerfgoed.nl). Met dank aan docent Mandy Slager. Zie ook YouTube voor het filmpje 'Cracking the code on quenching'.

Wie wil deze glas-in-loodpanelen lenen?

Al 66 jaar raken deze twee glas-in-loodpanelen zoetjesaan uit zicht in het depot van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Jammer hoor, want ze zijn van de hand van niemand minder dan Richard Roland Holst.

Wie wil ze lenen? GEERTJE HUISMAN

In 1957 verwierf de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed twee gebrandschilderde ramen via de Rijksacademie voor Beeldende Kunsten in Amsterdam. Het duo gespiegelde glaspanelen laat een non-figuratieve compositie zien van grotendeels afgeronde blauwe en gele vormen. Ze zijn daarna in het depot beland. De afgelopen maanden was een van de twee te zien op een expositie in Museum Lunteren. De bijzondere glas-in-loodpanelen meten 134,5 bij 117 centimeter en zijn in metaal gevat. Misschien is de technische uitvoering door Atelier Bogtman verzorgd. De datering houden we voorlopig op 1917-1921. Ze zijn ontworpen door de beroemde kunstenaar Richard Roland Holst. Vanaf 1900 maakte hij voornamelijk wandschilderingen en gebrandschilderde ramen voor openbare gebouwen. In 1918 werd Roland Holst buitengewoon hoogleraar

aan de Rijksacademie en hij was daar van 1926 tot 1934 directeur. Van een bijna identiek raam in een trappenhuis van de Universiteitsbibliotheek in Amsterdam is alleen de kleurstelling anders: rood en paars in plaats van geel en oranje. Het bordje ernaast geeft 1925 aan als datering en vermeldt dat het glaspaneel oorspronkelijk was bedoeld voor de aula van de Rijksacademie. In een brief uit mei 1939 van Henriette Roland Holst, de vrouw van

Richard, aan de Leidse hoogleraar geschiedenis Johan Huizinga staat dat de ramen bestemd waren voor een Amsterdams gemeentegebouw. In de jaren vijftig zijn er bij een modernisering ramen uit de aula van de academie verwijderd. Zouden deze twee daar gezeten hebben? Een andere optie is dat het glas in lood bedoeld was voor een nieuwe behuizing van de Rijksacademie. Daar werd in 1917 een prijsvraag voor uitgeschreven. In 1921 werd om financiële redenen afgezien van de bouw. Na 66 jaar duister depot, afgezien van de tentoonstelling in Lunteren, wordt het in ieder geval hoog tijd dat Nederland dit abstracte ramenduo weer een plekje in het daglicht van een binnenruimte gunt. Welke openbaar toegankelijke instelling kan de dienst er gelukkig mee maken? ✉

Geertje Huisman, specialist roerend erfgoed bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, verrichtte onderzoek naar deze ramen. Interesse? Neem contact op via bruikleenservice@cultureelerfgoed.nl. Aan de bruikleen kunnen kosten verbonden zijn.

FOTO'S RCI, MARGARETA SVENSSON

FOTO RCI, RENÉ DEN ENIGELMAN

Biechtstoel naar Buitenkerk

Een paar nummers geleden vroeg de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed om een plek voor een biechtstoel. Deze zomer, als de restauratie ervan afgerond is, gaat het zwierige rococo-meubel uit ongeveer 1750 naar de Buitenkerk in Kampen. De kerk is tussen 1369 en 1453 gebouwd en verloor in de negentiende eeuw een deel van zijn meubilair. Enkele decennia terug verkreeg de Buitenkerk een fraaie preekstoel in rococo-stijl van het Bisschoppelijk Museum in Haarlem. De Nederlandse biechtstoel, vol prachtig gesneden krullen en gebladerte, komt naast de preekstoel te staan en zal er een mooi ensemble mee vormen.

Kennisbank

Antwoorden op alle vragen

Iets weten over kerkorgels, de isolatie van historische gevels en brandpreventie van monumentale boerderijen? Hoe herstel je cultuurhistorisch waardevol beton? Wat kun je met onderzoek naar jaarringen bepalen? En hoe zou je het beste met de relatief nieuwe ontginningen uit de twintigste eeuw om kunnen gaan? Sinds kort bestaat er een kennisbank die hier antwoord op geeft.

DIRK SNOODIJK

FOTO: KLAAS BOELEN

Een van de vele artikelen in de kennisbank gaat over leien in Rijndekking

Als je je met kunst bezighoudt, stapelen de vragen zich op. Hoe kun je kwetsbare foto's langdurig bewaren? Wat is de beste manier om textiel liggend op te bergen? Hoe ga je goed met kunst in de openbare ruimte om? Of op welke wijze kun je de lichtschaad aan museale voorwerpen beperken? Deze vragen worden beantwoord in enkele van de artikelen die onlangs in de kennisbank op www.cultureelerfgoed.nl geplaatst zijn. Dit zijn toevallig allemaal onderwerpen die met musea en kunst te maken hebben, maar er staat nog veel meer op de kennisbank.

Zo gaan er artikelen over de cultuurhistorische waarde van hertenkampen, over graftekens van ijzer, kunststeen en hout, en over de beste manier om archeologisch opgegraven houtskoolresten te bestuderen. Al enige tijd publiceert de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed dit soort artikelen op de site. Het zijn allemaal stevig onderbouwde handreikingen over de omgang met gebouwd, archeologisch, cultuurlandschappelijk en roerend erfgoed. Heel wat van de artikelen zijn in voorgaande jaren als gedrukte brochure verschenen, zoals die over bladkoper op monumenten, overlast van duiven en houten vloeren. Andere stukken zijn nieuw, zoals die over Joodse begraafplaatsen en proefsleuvenonderzoek.

Scherpere inzichten

De stroom nieuw gepubliceerde onderwerpen zal ook niet opdrogen. Bovendien is het zo dat de

Rijksdienst de eerder geplaatste artikelen telkens actualiseert als bijvoorbeeld recent onderzoek tot scherpere inzichten leidt. Het is mooi dat deze gidsen door de complexe wereld van het culturele erfgoed nu blijvend aangevuld, verbeterd en vernieuwd kunnen worden. Dat gebeurde in de tijd van de gedrukte brochures en informatiebladen natuurlijk ook, met herziene volgende drukken. Dat geldt tevens voor de pdf's die de Rijksdienst van deze brochures op de site publiceerde. Maar nu de handreikingen als webpagina's gepubliceerd worden, verloopt dat actualiseren handiger en sneller, en daardoor vaker.

Op deze manier kan de dienst de zorg voor het culturele erfgoed steviger schragen met voor iedereen toegankelijke kennis en praktische handvatten. Veel beter dan voorheen zijn die kennis en handvatten nu ook via zoekmachines vindbaar en daarmee toepasbaar. Daarbij is het belangrijk om te weten dat er nog flink meer in de kennisbank komt te staan. In die zin geeft de huidige situatie nog geen optimaal beeld van deze kennisbron in de nabije toekomst. Ondanks de grote hoeveelheid artikelen is het geheel nog onevenwichtig. Gelukkig zijn veel nog niet overgezette handreikingen op www.cultureelerfgoed.nl nog altijd als pdf te vinden. Die vormen voorlopig nog een nuttige aanvulling. ☒

Met dank aan Judith Toebast. Zie www.cultureelerfgoed.nl voor de kennisbank.

Welke beelden houden stand?

Omstreden monumenten

Sinds 1850 kom je in Nederland veel standbeelden tegen. Het gaat veelal om glorieuze helden uit de zeventiende eeuw. Sommige van deze historische figuren zijn tegenwoordig omstreden. Wat kun je dan het beste met hun monumentale beelden doen? Vanuit welke invalshoeken valt die discussie te voeren? LEONARD DE WIT

Sinds 1886 staat het standbeeld van de zeventiende-eeuwse jurist Hugo de Groot in Delft

Er staan nogal wat standbeelden in ons land. Vanaf het midden van de negentiende eeuw hebben opeenvolgende generaties ze in de openbare ruimte opgericht. Betrof dat eerst meestal historische personen, tegenwoordig genieten sporthelden en artiesten uit de actualiteit de voorkeur. Zo zijn vrij recent Johan Cruijff en de leden van popgroep Normaal in respectievelijk Amsterdam en Hummelo in de Achterhoek neer-gezet. Een klein deel van de standbeelden van his-

torische figuren is als rijksmonument beschermd. In deze categorie kennen we onder meer Piet Hein in Delfshaven, Erasmus in Rotterdam, Rembrandt en Vondel in Amsterdam, Hugo de Groot in Delft, Jan Pieterszoon Coen in Hoorn, Jeroen Bosch in Den Bosch, stadhouder Willem Lodewijk van Nassau in Leeuwarden en theoloog Petrus Canisius in Nijmegen. Het is niet toevallig dat het merendeel van deze op een voetstuk geplaatste personen in de zeven-

beperkt, met een flinke concentratie in Den Haag en Amsterdam. En, weinig verrassend: het geheel getuigt niet van een gelaagd en meerstemmig beeld van het Nederlandse verleden. Lange tijd leek het erop of onze monumentale standbeelden min of meer in winterslaap waren gegaan. Weliswaar staan ze nagenoeg allemaal op blikvangende plaatsen op pleinen en in parken en straten, toch fietsten de meeste mensen er gewoon langs. Zonder er trots aan te ontlenen, zonder er aanstoot aan te nemen. Vaak zonder ze zelfs maar te zien. Daar is verandering in gekomen. Er zijn steeds meer mensen die getuigen van de moeite die ze met deze eenzijdige verbeelding van het verleden hebben. Dat geldt in het bijzonder voor het standbeeld van Jan Pieterszoon Coen. Zijn biografie omvat namelijk een massaslachting op de Banda-eilanden. En hij had een bepalende rol in een handelssysteem in Zuidoost-Azië, dat mede draaide op de diensten van in slavernij gebrachte arbeiders. Het zijn actievoerders en andere betrokkenen geweest die de beelden uit hun winterslaap hebben gehaald en ze daarmee paradoxaal genoeg ook weer relevant hebben gemaakt. We zien ze weer staan en vinden er iets van.

Er zijn steeds meer mensen die moeite met deze eenzijdige verbeelding hebben

tiende eeuw leefde. In de negentiende eeuw was men namelijk overal in Europa bezig met natievorming. Nationale trots kan gemakkelijk worden gevoerd door terug te grijpen op een verondersteld roemrucht, gouden verleden, met de bijbehorende heldenverering. In dat narratief paste de zeventiende eeuw uitstekend. Al met al resulteerde dit in een verzameling rijksmonumentale standbeelden die je naar huidig inzicht onevenwichtig mag noemen.

Eén 'gewone' man

Zo is er maar één beeld van een vrouw dat het tot rijksmonument heeft geschopt, te weten koningin Emma in Amsterdam. Er is één buitenlander, Peter de Grote in Zaandam, en één 'gewone' man, turfschipper Adriaan van Bergen in Breda. De regionale spreiding van deze rijksmonumenten is

Maatschappelijk ongemak

Zoals ook bij andere rijksmonumenten het geval is, geeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed bij vragen over de toekomst van de monumentale standbeelden advies. Vanwege het maatschappelijke ongemak dat over sommige beelden is ontstaan is het goed dat de Rijksdienst zich op de invulling daarvan bezint. Dat vraagt ook de politiek, getuige de vragen die vanuit de Tweede Kamer over de *Agenda tegen discriminatie en racisme* zijn gesteld. De huidige rijksmonumenten zijn in het verleden vooral op kunst- en architectuurhistorische criteria »

Ons oudste standbeeld van een historische persoon, Erasmus in Rotterdam, uit 1622

» geselecteerd. Aandacht voor het historische verhaal, laat staan het meerstemmige historische verhaal, was er veel minder. In feite wordt de erfgoedwereld gevraagd om de eigen uitgangspunten te onderzoeken. Het is cruciaal om over de verschillende betekenissen die je aan standbeelden kunt toekennen discussie te voeren. Die gedachtewisseling alleen al maakt dat we anders gaan kijken. Hopelijk is het dan beter mogelijk om te besluiten wat voor toekomst we aan omstreden beelden willen geven. In de navolgende aanzet voor een discussie vanuit verschillende perspectieven zijn vier invalshoeken onderscheiden. Daarbij is als voorbeeld steeds het Rotterdamse standbeeld van Erasmus gebruikt.

Appreciatie

Ten eerste is de appreciatie van de op een voetstuk geplaatste persoon meestal de aanleiding voor het gesprek over de toekomst van het monument. Dit kan gemakkelijk tot polarisatie leiden. In de nacht van 11 op 12 juni 2020 bekladde de actiegroep Helden van Nooit het standbeeld van Piet Hein in het Rotterdamse stadsdeel Delfshaven met de woorden dief en killer. De discussie die volgde, concentreerde zich op de duiding van de persoon Piet Hein. Goed of fout? Moet hij weg of moet hij blijven? Ook een ogenschijnlijk onberispelijke humanist als Erasmus is niet immuun voor controverses. Van hem zijn stigmatiserende typeringens bekend, waaruit een minachting voor het Joodse volk blijkt. Bovendien was hij bepaald onverdraagzaam tegenover aanhangers van de islam. Voor iemand die dergelijke uitspraken doet, zou nu zeker

geen standbeeld worden opgericht.

Ten tweede is het interessant om terug te gaan naar de tijd van de oprichting van het standbeeld. Wie namen dat initiatief en met welke motieven? En met wat voor discussies ging dat gepaard? Zo is bekend dat ook in de negentiende eeuw lang niet iedereen even enthousiast was over de heldenverering van Jan Pieterszoon Coen. Bijzonder aan het standbeeld van Erasmus is dat het al in 1622 op de Grote Markt van Rotterdam is geplaatst. Als grondlegger van het religieuze humanisme was Erasmus een voorbeeld voor de remonstranten en Van Oldenbarnevelt. Terwijl die net daarvoor het onderspit hadden gedolven tegen de contra-remonstranten en prins Maurits. Wat wilden de Rotterdammers met de oprichting van dit beeld zeggen? En hoe is daarop gereageerd? Overigens had het beeld ook al enkele voorgangers.

Geschiedenis

Ten derde wordt de waarde van het beeld ook gevormd door zijn geschiedenis. Wat heeft het allemaal gezien en meegemaakt? En wat is de waardering geweest van de opeenvolgende generaties die het in hun midden hadden staan? Het is opvallend dat Erasmus lange tijd het enige beeld van een historische figuur in de openbare ruimte was. Pas twee eeuwen later, in 1829, verscheen Jacob Cats in de haven van zijn geboorteplaats Brouwershaven. Daarna is het snel gegaan met de 'verbeelding' van ons land.

Het Erasmus-beeld is verschillende keren verplaatst en heeft het bombardement van mei 1940 overleefd. De rest van de oorlog heeft het begraven

Een louter kunst- en architectuurhistorische benadering volstaat niet

onder betonplaten en zandzakken op de binnenplaats van Museum Boijmans doorgebracht. In 1945 plaatsten de Rotterdammers het terug in hun verwoeste stad, op de Coolsingel. Uiteindelijk is Erasmus op het Grotekerkplein terechtgekomen, tegenover de plek van zijn vermeende geboortehuis. Daar werd hij in de jaren negentig een keer omvergetrokken, om na restauratie te herrijzen.

Topstuk

Ten vierde is bij de selecties die ten grondslag aan het monumentenbestand liggen het architectuur- en kunsthistorische argument dus het meest dominant geweest. Het is daarom logisch dat deze argumenten bij vragen over de toekomst van een monument opnieuw aan bod komen. Het ligt niet voor de hand om een topstuk uit de kunstgeschiedenis te verwaarlozen of te transformeren.

In Brouwershaven staat sinds 1829 een beeld van dichter en raadpensionaris Jacob Cats

Musealisering als uitkomst van een discussie zou daarentegen wel aanvaardbaar zijn. Het beeld van Erasmus is ontworpen door de beroemdste architect en beeldhouwer van zijn tijd, Hendrick de Keyser. Hij koos ervoor de vijftiende-eeuwse humanist te verbeelden als een schrijvende, lezende geleerde. Dit was kunsthistorisch zeer vernieuwend en ook 'giettechnisch' is het beeld een hoogstandje. Bij de 'verbeelding' van het Nederlandse verleden wordt de erfgoedsector uitgenodigd om de veilige havens te verlaten. Een louter kunst- en architectuurhistorische benadering volstaat niet. De geliefde uitgangspunten van de monumentenzorg moeten worden voorzien van een komma, een vervolg. In beginsel worden beschermde monumenten in hun historische omgeving behouden, maar dat is bij standbeelden niet altijd het hoogste goed. Ze kunnen van betekenis veranderen. En vanwege maatschappelijke onrust kan het noodzakelijk zijn ze anders te benaderen, ook in het belang van hun behoud. Een discussie die wortelt in een meerstemmig verleden kan er toe leiden dat een beeld wordt verplaatst, getransformeerd of gemusealiseerd. In ieder geval laten de standbeelden ons niet langer onverschillig. Ze zijn uit hun winterslaap gewekt en vormen de aanzet voor een relevant maatschappelijk debat. Dat is winst. ☒

Leonard de Wit, hoofd Regio Midden-Zuid bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, neemt deel aan deze discussie, l.de.wit@cultureelerfgoed.nl. Zie ook www.cultureelerfgoed.nl voor de publicatie 'Omgang met beladen erfgoed in de openbare ruimte'.

Het standbeeld van luitenant-admiraal Piet Hein is in 1870 in Delfshaven opgericht

De drie adviseurs cultuuroederen uit de Tweede Wereldoorlog

‘We hopen zo veel mogelijk terug te kunnen geven’

Annelies Kool, Nina Wijsbek en Perry Schrier in het kunstdepot van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Veel van deze schilderijen zijn uit nazi-Duitsland teruggehaald

FOTO RCE, RUBEN SCHIPPER

Vlak na de Tweede Wereldoorlog is er heel wat beeldende en toegepaste kunst uit nazi-Duitsland teruggehaald. Een deel is destijds weer aan de eigenaren gegeven. De rest kwam in het beheer van de overheid. Drie adviseurs van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed houden zich daar nu mee bezig. Wat doen zij precies? DIRK SNOODIK

Wat doet een adviseur cultuuroederen uit de Tweede Wereldoorlog?

Annelies Kool: ‘Wij verstrekken informatie over kunstvoorwerpen die tijdens het naziregime verloren zijn geraakt. Zo ondersteunen we mensen in hun zoektocht naar kunst die aan hun families heeft toebehoord. Deze veelal Joodse erfgenamen proberen een beeld te krijgen van wat er voor de Tweede Wereldoorlog in hun huizen hing. Hele boedels zijn tijdens de bezetting door de Duitsers meegenomen. Ook helpen we musea met herkomstonderzoek, bijvoorbeeld als zij een kunstwerk willen verwerven. Of als ze lacunes in de geschiedenis van objecten uit hun collectie aan willen vullen. Verder benaderen veilinghuizen, kunsthandelaren en onderzoekers ons.’

Perry Schrier: ‘Als een veilinghuis vermoedt dat een kunstwerk tussen 1933 en 1945 door de Duitsers is onvreemd vragen ze ons om een archiefstuk waaruit dat blijkt. Als dat zo is, dan zeggen ze tegen de klant dat ze het niet kunnen veilen. Maar als uit onze bronnen geen alarmerende feiten naar voren komen, wil dat niet zeggen dat het werk niet alsnog geroofd zou kunnen zijn.’

Geen garanties dus?

Perry Schrier: ‘Het stempeltje “Dit is geen roofofst” krijgen ze niet van ons, nee. Ons werk bestaat sinds 1997. Vorig jaar is het bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed terechtgekomen. Het mooie is dat de Rijksdienst nu jonge herkomstonderzoekers in dienst heeft genomen. Zij raken zo helemaal doorkneed in het vak.’

Nina Wijsbek: ‘Van de cultuuroederen die na de oorlog uit Duitsland zijn terug-

gehaald is een deel weer naar de rechtmatige eigenaren gegaan. De dienst beheert de resterende 3.500 schilderijen, meubels en andere voorwerpen. Als we daar de erfgenamen van vinden, dan bieden we hun de mogelijkheid ze terug te vragen. Zo hopen we ook hier nog zo veel mogelijk van terug te kunnen geven.’

Is dat allemaal geroofd?

Nina Wijsbek: ‘Nee, er zit ook van alles tussen dat tijdens de oorlog vrijwillig verhandeld is. Er wordt nu onderzocht voor welke goederen dat geldt. Bij tegels en kasten en dergelijke met weinig unieke kenmerken komen we daar waarschijnlijk nooit achter.’

Perry Schrier: ‘Soms ontvangen wij de erfgenamen. Vaak willen ze dan ook hun verhaal kwijt. Dat is meestal schrijnend.’

Wat maakt dit werk mooi?

Perry Schrier: ‘Het blijft een gevoelig onderwerp. Dat maakt ons werk lastig, maar toch ook wel weer mooi, omdat we proberen deze mensen een stukje van hun geschiedenis terug te geven. Ze hadden niets meer na de oorlog. En hun kleinkinderen vragen zich nu toch af wat opa destijds allemaal bezat.’

Annelies Kool: ‘Bovendien is het maatschappelijk relevant.’

Nina Wijsbek: ‘Dat verschrikkelijke onrecht tijdens het naziregime kan nooit helemaal worden goedge maakt. Maar wij kunnen de nazaten van deze slachtoffers hiermee een beetje tegemoetkomen.’

Nadere informatie: restitutie@cultureelerfgoed.nl.

G.J. de Jongh-monument gerestaureerd

Laat maar komen, die regen

Maar liefst tien jaar zal Museum Boijmans Van Beuningen in Rotterdam vanwege een renovatie gesloten blijven. Maar achter in de tuin kun je het G.J. de Jongh-monument zien, dat tegelijk met het museum gebouwd is. De restauratie hiervan is zojuist afgerond.

Het kan nu zonder schadelijke gevolgen weer flink natregenen. JURJEN VAN BEEK &

HENDRIK JAN TOLBOOM

Achter in de museumtuin van Boijmans Van Beuningen in Rotterdam staat een eerbetoon. Het is het G.J. de Jongh-monument uit 1935, een open paviljoen, dat de beëindiging van de tuin vormt. Ook is het onderdeel van de wandelroute door de tuin. Samen met het museum en de tuin is het monument als ensemble ontworpen door gemeentearchitect Ad van der Steur. Gerrit de Jongh was tussen 1879 en 1910 de directeur van de dienst Gemeentewerken. Hij heeft veel betekend voor de groei van de havens, infrastructuur en stedenbouw van Rotterdam. Onlangs is het rijksmonument gerestaureerd met subsidie van de provincie Zuid-Holland en deskundig advies van de Rijksdienst voor het Cultureel

Erfgoed. Het werk is uitgevoerd door steenhouwerij Monument Vandekerckhove.

Van der Steur ontwierp een ruimtelijk spel van holle en bolle vormen en niveaoverschillen. Dit bestaat uit een zestig meter brede muur met centraal een halfronde uitbouw en daarvoor twee verlaagde terrassen. De muur is opgetrokken uit een combinatie van baksteen en Neubrunner zandsteen. Op de overgang tussen de terrassen staat een twaalf meter hoge gedenknaald van graniet. Daarmee bestaat het monument uit dezelfde materialen als het museumgebouw: blonde zandsteen, Scandinavisch graniet en rood metselwerk van handvormstenen in een bijzonder en specifiek ontworpen verband. Met dit verschil dat bij het museum Obernkirchener zand-

steen is gebruikt en geen Neubrunner. Waarom dat is gebeurd is niet bekend.

Kunstwerken

In het monument zijn kunstwerken van drie Rotterdammers verwerkt. Op het laag aan de vijver gelegen terras verbeeldde Jaap Gidding in kleurrijk mozaïek van Venetiaans smalti-glas de plattgrond van de stad in 1910. Verder zijn er een bronzen hekwerk tussen de twee terrassen en een buste tegen de naald geplaatst, die beide door Leendert Bolle gemaakt zijn. En in de ronding hakte Henk Chabot reliëfs uit de zandsteen. In de decennia na de bouw groeiden er door regen en optrekkend vocht organismen op het monument en begon het te

FOTO RIJND KOPPELOU

Tijdens de restauratie van het G.J. de Jongh-monument in Rotterdam is veel verse Neubrunner zandsteen gebruikt, net als bij de bouw in 1935

FOTO RIJND KOPPELOU

Het monument aan het eind van de museumtuin straalt nu weer als oorspronkelijk

eroderen. Daarom is begin jaren tachtig de zandsteen in de uitbouw door gezoete Muschelkalksteen vervangen. Daarbij hebben de reliëfs van Chabot voor een inferieure kopie plaatsgemaakt. Bovendien is de zandsteen eind jaren negentig waterafstotend gemaakt. Helaas droogde het monument als gevolg daarvan nog moeilijker en werd de huid van de stenen mede door vorst in snel tempo afgestoten. Om die reden zijn er tussen 1999 en 2002 veel zandstenen delen vervangen door veel lichtere Rosal-kalksteen uit Portugal.

Neubrunner zandsteen is in Nederland nauwelijks gebruikt. In de regio Bamberg in de Duitse deelstaat Beieren wordt de naam Weißer Mainsandstein gehanteerd voor de soort steen uit de vele dicht bij elkaar gelegen kleine groeves, waaronder die bij het gehucht Neubrunn. Waarschijnlijk is in 1934-1935 om pragmatische redenen voor deze steensoort gekozen. Maar doordat de voorkant van het G.J. de Jonghmonument op het noorden is gericht en de steen witter is dan de Obernkirchener van het museumgebouw heeft deze een toevallig ophelderend effect aan het einde van de museumtuin.

Esthetisch samenhangend

Nu streefde de gemeente naar een esthetisch samenhangend geheel, waarbij het monument niet volledig naar de oorspronkelijke toestand zou worden teruggebracht. Technisch stond bij de restauratie het tegengaan van ongewenst transport van water centraal. Daardoor kan de natuursteen voldoende drogen en wordt nieuwe schade zo veel mogelijk voorkomen. Om dit esthetische en technische resultaat te behalen is ten eerste de dertien millimeter diepe waterafstotende laag van alle platen en blok-

FOTO GEMEENTE ROTTERDAM

De muurreliëfs van kunstenaar Henk Chabot zijn zo precies mogelijk gereconstrueerd

ken gezaagd. Waar dit niet mogelijk was, zijn ze door verse Neubrunner zandsteen vervangen. Om weer een visuele eenheid te bereiken is de Rosal-kalksteen omgeruild voor Neubrunner zandsteen.

Bij de restauratie stond het tegengaan van ongewenst transport van water centraal

De oorzaken van indringing van vocht zijn op een vrijwel onzichtbare manier aangepakt. Zo is onder het één meter hoger gelegen maaiveld aan de achterkant van het monument tot de fundering een waterkerende laag van spuitbitumen aangebracht.

WERKEN MET ZANDSTEEN

Het gebruik van zandsteen is niet vanzelfsprekend. Bij het werken met zandsteen kan namelijk stof vrijkomen dat schadelijk voor de gezondheid is. Daarom mag je deze soort steen alleen bij restauraties toepassen wanneer dat noodzakelijk wordt geacht voor het behoud van het monument. Voor een juiste omgang met zandsteen heeft de stichting Erkende Restauratiekwaliteit Monumentenzorg richtlijnen opgesteld. Zie het achtergronddocument *Omgaan met zandsteen* op www.stichtingerm.nl.

Aan de kant van de vijver is de zandsteen niet meer zoals oorspronkelijk in de specie gezet, maar ventilerend opgehangen aan roestvaststalen ankers. En omdat er nu onderaan, net boven de waterspiegel, en bovenaan onder de dekstenen niet is gevoegd, konden er ventilatieopeningen worden gecreëerd. Het geërodeerde glasmosaïek van Gidding is hersteld, net als het bronzen hekwerk met stripachtige figuren van Bolle, na een aanzienlijke diefstal in 2018. Ook de muurreliëfs van de expressionistische kunstenaar Chabot in de halfronde uitbouw zijn via een zo nauwgezet mogelijke reconstructie teruggebracht. Het fraaie resultaat is voor iedereen te zien. ☒

Jurjen van Beek, restauratiearchitect bij de gemeente Rotterdam, begeleidde de restauratie en Hendrik Jan Tolboom, specialist natuursteen bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, droeg er met expertise aan bij, jc.vanbeek@rotterdam.nl & h.tolboom@cultureelerfgoed.nl.

Achterin staat het buffet

BAN-BUFFET

Een beetje onopvallend staat hij achter in de eetkamer op deze oude foto, maar het is hem toch echt. Precies dit asymmetrische buffet in de stijl van de art nouveau is tegenwoordig in beheer bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Sinds vijf jaar valt het uitgeleende meubelstuk te bewonderen in de eetkamer van de villa Rams Woerthe in Steenwijk. Dit is een museumhuis uit 1899 van Vereniging Hendrick de Keyser. Over de kast voor servies en bestek was tamelijk weinig bekend, maar onlangs herkende de Rijksdienst hem op deze foto. De eetkamer met het bijbehorende meubilair is ontworpen door architect Jacob van den Ban. Hij ontwierp deze modieuze kamer voor de villa van Pieter Goedkoop, directeur van de Haarlemse scheepswerf Conrad. Die villa stond sinds 1891 aan het Spaarne, aan de rand van het werfterrein, en is nog niet eens zo lang geleden gesloopt. De schoondochter van Goedkoop schonk het buffet in 1967 aan het tegenwoordige Kunstmuseum Den Haag. Dertig jaar later is de art-nouveauparel overgedragen aan de Rijksdienst, die er een passende, voor iedereen toegankelijke bestemming voor vond, in Steenwijk. ✘

Yuri van der Linden, conservator oude toegepaste kunst bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, draagt zorg voor dit buffet, y.van.der.linden@cultureelerfgoed.nl.

FOTO HET NIEUWE INSTITUUT

Overstromingen in musea

Water in de zaal

Twee jaar geleden had Limburg opeens met een grote hoeveelheid overvloedig water te kampen. Beken en rivieren stroomden zo allerlei gebouwen binnen. Onderzoek laat nu zien hoe goed de musea op de overstromingen waren voorbereid. En wat andere musea daarvan kunnen leren. Want het veranderende klimaat zal ongetwijfeld voor meer wateroverlast zorgen.

JARA DE BOER

In juli 2021 trad de Maas in Limburg ver buiten haar oevers. Ook musea liepen hierdoor schade op

In de zomer van 2021 schrikte noodweer delen van Europa op. Er ontstonden extreme overstromingen. Vooral België en Duitsland zijn hard getroffen, waarbij er veel doden zijn gevallen. Maar ook in Nederland was de schade aanzienlijk. In Limburg traden de Maas en andere rivieren en beken ver buiten hun oevers. Maar liefst 700 woningen waren tijdelijk onbewoonbaar. Daarnaast zijn er 270 horecaondernemingen en 180 winkels getroffen. Ook musea zagen de overstelpende vloed komen. De overstromingen hebben de kwetsbaarheid van ons culturele erfgoed op de voorgrond geplaatst. Gedurende de ramp inventariseerde de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed samen met het kenniscentrum Huis voor de Kunsten Limburg hoeveel rijksmonumenten er aan het water bloot waren gesteld. Het waren er 65. Historische bouwmaterialen waren aangetast, maar de schade was met name groot bij installaties in ondergelopen kelders. In drie rijksmonumentale panden zijn museale collecties ondergebracht. En daar was flinke schade aan. Om inzicht te krijgen in de schadelijke gevolgen in musea is er onlangs een afstudeeronderzoek vanuit de Reinwardt Academie uitgevoerd. Dit is een hogere beroepsopleiding in Amsterdam, gericht op cultureel erfgoed. Er is gekeken naar wat er bij acht musea in Nederland, België en Duitsland precies gebeurd is en welke lessen hieruit getrokken kunnen worden. Hiervoor leverde de Rijksdienst veel praktische informatie over wateroverlast, met name over preventie.

Relevant voor de hele sector

Welke voorbereidingsmaatregelen bij de musea hebben gewerkt is relevant voor de hele sector. In Nederland is Museum Valkenburg in het voormalige raadhuis en postkantoor uit 1900 onderzocht, samen met Kasteel Hoensbroek, dat vanaf 1360 is uitgebouwd. In Duitsland gaat het eveneens om twee musea en in België om vier. De acht hadden zich in verschillende mate op een overstroming voorbereid. Maar het water kwam relatief onverwacht. Waarschuwingen bereikten de helft dan ook te laat, zo zeggen ze. Maatregelen ter bescherming van de collectie waren voornamelijk door die musea getroffen die al eerder een overstroming hadden meegemaakt. Op kleinere schaal weliswaar, maar daardoor waren zij wel bekend met het risico. Zij plaatsten onder andere barrières voor ramen en deuren, en pompen en drainage voor het afvoeren van water. Bovendien lagen de planken in de depotstellingen daar minstens tien centimeter van de vloer. Ook hielden drie van de acht de stijging van nabijgelegen water in de gaten. Eén museum is ertoe overgegaan de verzameling elders in veiligheid te brengen. Bij geen van de musea hadden oefeningen plaatsgevonden en er waren vrijwel geen calamiteitenplannen opgesteld. Bovendien had het merendeel geen zandzakken en schotten in huis. Waar bij het ene museum slechts een aantal centimeter water binnenkwam, werd het andere overdonderd door meer dan een meter.

Beredden van de collectie

Het is duidelijk dat een maatregel zoals de stellingplanken hoger leggen alleen hielp bij de kleinere vormen van wateroverlast. In hoeverre zandzakken en schotten bij forse watersnood hebben geholpen is lastig te zeggen. Er was toch veel schade, maar misschien zou deze nog ernstiger zijn geweest als er geen barrières waren opgeworpen. Waar een van de musea al na acht uur met het beredden van de collectie van start kon gaan, hield de water-vloed bij sommige andere wel meerdere dagen aan. Ondanks de verschillen vallen er conclusies te trekken die voor andere musea en andersoortige erfgoedinstellingen interessant zijn. Ten eerste: als je weet wat het risico is, zul je eerder geneigd zijn om preventieve maatregelen te treffen. Bovendien zul je dan eerder achterhalen hoe je het beste kunt reageren als het water

Medewerkers van Museum Valkenburg overleggen tijdens het drogen van de zalen

De slotgracht van het middeleeuwse Kasteel Hoensbroek is over de weg gestroomd

.....
**In paniek
 snel handelen
 kan tot extra
 schade aan
 de museum-
 stukken
 leiden**

de museale objecten bereikt. Het is van belang te beseffen dat musea die voorheen bijna geen risico liepen dit nu wel doen door het veranderde klimaat. Bij het merendeel was niet bekend dat hun omgeving kon overstromen. Ten tweede blijkt dat de beste maatregel het in veiligheid brengen van de museumstukken is. Essentieel hierbij is dat er genoeg tijd is om dit uit te voeren en dat er een veilige locatie beschikbaar is. Maar een monument kun je niet verplaatsen. Als een museum in een rijksmonument zit, wordt dat dus wel door het water geraakt.

Goede communicatielijnen

Ten derde kun je alleen op evacuatie overgaan als je opmerkt dat het water een dreiging vormt. Het nieuws en waarschuwingen vanuit de overheid in de gaten houden is een makkelijke manier om dit te doen. Elektronische detectiemiddelen zijn een goede aanvulling, maar als de stroom uitvalt, blijft de dreiging onopgemerkt. Verder zijn goede communicatielijnen binnen de organisatie en een duidelijke rolverdeling essentieel. Als er hoogwater dreigt, moet een aantal medewerkers, bij voorkeur het crisisteam, daar zo snel mogelijk een beeld van vormen en acties benoemen. Uit het onderzoek blijkt dat dit nog een lastig punt is. Ten vierde komt naar voren dat de medewerkers die eerder een overstroming hadden meegemaakt nu minder in paniek raakten. Praktijkervaring maakt echt verschil. Een goede vervanger is een calamiteitenoefening. Musea met ervaring zouden andere musea met oefenen kunnen helpen.

Tot slot is het belangrijk te weten welke kennis er in huis is. In paniek snel handelen kan namelijk tot extra schade aan de museumstukken leiden. Sommige werkzaamheden, zoals het drogen, schoonmaken of herstellen van museale voorwerpen, kun je beter aan een andere organisatie overlaten. Zelfs natte stukken verplaatsen kan al risicovol zijn wanneer het om fragiel materiaal gaat, zoals papier. Naast restauratoren en bereddingsbedrijven is ook de brandweer een belangrijke organisatie die je in kunt schakelen. Maar bij een ramp kun je niet altijd op hulp van de brandweer rekenen. De veiligheid van mensen gaat altijd voor. Helaas zullen overstromingen door de verandering van het klimaat een steeds groter risico vormen. Het is daarom voor iedereen van belang om de eigen situatie kritisch onder de loep te nemen en indien nodig beschermende maatregelen te treffen. Voorkomen is immers beter dan restaureren. ☒

Jara de Boer, oud-student van de Reinwardt Academie, verrichtte dit onderzoek. Nadere informatie via de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed: specialist veilig erfgoed Renate van Leijen, r.van.leijen@cultureelerfgoed.nl. Ook op www.cultureelerfgoed.nl is veel over veilig erfgoed te vinden.

Een doorleefd Fort Honswijk gerestaureerd karakter

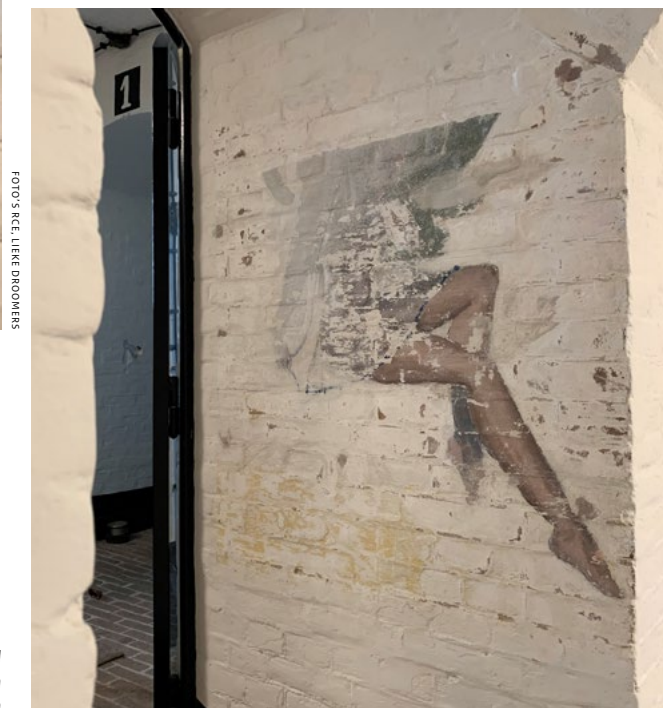
Niet ver van Utrecht ligt sinds 1841 Fort Honswijk. Vandaag de dag speelt het verdedigingswerk geen militaire rol meer. Het is in de afgelopen jaren gerestaureerd, met behoud van zijn doorleefde karakter. Daarbij ging de aandacht naar onder meer duurzame verwarming, aangrijpende muurtekeningen en de grote inlaatsluis.

BERNICE CRIJNS, JACOB KNEGTEL, LODEWIJK VAN ROIJ & MARK VRIELINK

Fort Honswijk is terughoudend gerestaureerd. Slechts verder verval is voorkomen. Het fort maakt deel uit van de Hollandse Waterlinies en is tussen 1841 en 1888 aangelegd

Een van de driehonderd schilderijen, tekeningen en teksten op de muren

FOTO'S RCE, LIJKE DROOMERS

Fort Honswijk maakt onderdeel uit van het werelderfgoed Hollandse Waterlinies. Het is in meerdere periodes tussen 1841 en 1888 bij het Utrechtse buurtschap Honswijk aangelegd en had een belangrijke functie. Zo vormde de rivier de Lek een brede opening in de verdediging, die een versterking met afweergeschut noodzakelijk maakte. Een andere rol was de bewaking van de inlaatsluis van het naastgelegen Inundatiekanaal. Via dit kanaal en de Schalkwijkse Wetering konden een groot deel van het Eiland van Schalkwijk en het gebied ten zuidoosten van de stad Utrecht onder water gezet worden. Hier zijn de verdedigingswerken voor een groot deel bewaard gebleven. Dat komt mede dankzij restauratiewerkzaamheden die de afgelopen jaren met advies van onder meer de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed zijn uitgevoerd.

Bij Fort Honswijk is de oorspronkelijke werking van de Hollandse Waterlinies nog goed herkenbaar. De linies vertellen het bijzondere verhaal van de verdediging van ons land met water als bondgenoot. In oorlogssituaties werden hier namelijk brede stroken land onder water gezet. Zo werd dit onbegaanbaar voor soldaten, karren en paarden. Tegelijkertijd was het water te ondiep om met boten doorheen te varen. Door water op deze manier in te zetten konden we het economische hart van het land tegen de vijand beschermen. In 1935 is Fort Honswijk als gevangenis gebruikt. Dat gebeurde nadat Nederland met de Gestapo in Berlijn had afgesproken om inlichtingen over communistische activiteiten van bepaalde mensen uit te wisselen. Tijdens de mobilisatie van 1939 en 1940 waren er Nederlandse soldaten gevestigd, maar op 14 mei werd het fort zonder slag of stoot door het Duitse leger ingenomen.

Opslag

De Hollandse Waterlinies vormen één verdedigingsgordel van meer dan tweehonderd kilometer. Door de opkomst van het vliegtuig verloren ze hun

De vleermuizen in de fortoren mogen daar rustig blijven wonen

oorspronkelijke functie. De forten werden na de Tweede Wereldoorlog hoofdzakelijk nog voor opslag gebruikt. Ook hebben er leden van de Nationaal-socialistische Beweging gevangen gezeten. Aan het einde van de Koude Oorlog begon Defensie met het afstoten van veel forten en ontstond er steeds meer interesse voor de historische, ecologische en recreatieve waarde van de Waterlinies. De forten kwamen

In oorlogssituaties werden hier brede stroken land onder water gezet

in handen van onder andere Staatsbosbeheer, provincies, gemeenten, natuurorganisaties en particulieren, en kregen nieuwe functies. Inmiddels is dit linielandschap vol ingenieuze waterwerken en forten uitgegroeid tot een reeks bijzondere gebieden met een belangrijke rol voor recreatie en natuurbeleving. In 2016 kocht de gemeente Houten Fort Honswijk van het Rijk en gaf de exploitatie in handen van een stichting. Het kreeg gebruikers als een grafisch ontwerper en een bierbrouwer, en werd voor evenementen verhuurd. Toen was al duidelijk dat er veel moest gebeuren om het fort weer in goede staat te brengen. Bij de restauratie verstrekte de Rijksdienst subsidie om de rijksmonumentale gebouwen te herstellen, beter toegankelijk te maken en te verduurzamen. Ze worden nu via aquathermie verwarmd. Een deels verzonken betonnen kokerschietbaan uit 1959 dient daarbij als installatieruimte. Hierin staan pompen en warmtewisselaars opgesteld. Water wordt uit de gracht gepompt en gefilterd. Nadat er warmte aan is onttrokken stroomt het twee graden kouder weer de gracht in.

Zonnepanelen

Vanuit de schietbaan zijn leidingen richting de gebouwen aangelegd, waarop vloerverwarming is aangesloten. In een enkel gebouw is door zijn

Als test is al een deel van de voor de waterlinie essentiële inlaatsluis vrij gelegd

» beperkte omvang met infraroodpanelen in de warmtevraag voorzien. Een deel van de benodigde elektriciteit wordt door zonnepanelen op een recent gebouw opgewekt. Nu de restauratie is afgerond is Stichting Fort Honswijk in gesprek met een exploitant die voor langere tijd een functie aan het complex zal geven. Bij de eerste gesprekken tussen de gemeente, de architect, de aannemer en de dienst kwam naar voren dat zij de wens koesterden het doorleefde karakter van het fort zo veel mogelijk te behouden. Dit werd het uitgangspunt voor de restauratie. Deze visie komt ook voort uit de aanwezigheid van vele soorten vleermuizen in met name de forttoren. Voortaan wordt de toren alleen voor de huisvesting van deze dieren gebruikt. Bezoekers mogen hem slechts tijdens rondleidingen betreden, als de vleermuizen niet worden verstoord. Bovendien is het zo dat in het fort niet alleen de gebruikelijke nummers van vertrekken en britsen op de muren geschilderd zijn. Vrij onopvallend illustreren ruim driehonderd andere teksten en tekeningen op vaak aangrijpende wijze het verleden van het militaire complex. Het gaat om namen, data, handtekeningen en tekeningen. Ze zijn uit verveling, angst of opbeuring in de witsellagen en baksteen gekrast. Met potlood is getekend en gerekend, variërend van onduidelijke krabbels en optelsommetjes tot spotprenten en stripfiguren. Enkele zijn met krijt of waterverf uitgewerkt. Vrijwilligers van Stichting Honswijk-Everdingen brachten ze allemaal in kaart. Het zijn tekens van gemobiliseerde soldaten, geïnterneerde vluchtelingen, opgesloten krijgsgevangenen en collaborateurs.

Kwetsbare staat

Ze dateren uit alle gebruiksfases van het fort en brengen de bezoeker direct in contact met de situatie van oorlogsdreiging of bestaansonzekerheid van de makers. Dat maakt ze meer dan de moeite

waard om te behouden. Maar het potlood, het krijt en de verf bevonden zich in een kwetsbare staat. Een terughoudende aanpak met behoud van patina vormde het uitgangspunt voor de conservering. Deze aanpak sluit aan bij de gehele restauratie van het fort: conserveren van de huidige toestand en verder verval voorkomen. Hierbij adviseerde de Rijksdienst de gemeente, de aannemer en de restauratoren van Stichting Restauratie Atelier Limburg steeds af te wegen hoe de conservering het beeld van het gebouw of de ruimte zou beïnvloeden. Voor de teksten en tekeningen betekende dit dat de restauratoren eerst het spinrag, de stofdraden, de schimmel en de insecten hebben verwijderd. De ongunstige bouwysische omstandigheden veroorzaken zout en schimmels die de levenstekens en onderliggende verf- en pleisterlagen aantasten.

Restauratoren zetten het pleisterwerk achter de teksten en tekeningen vast

Soms zijn ze vervaagd of deels overgewit. Om verder materiaalverlies te voorkomen is de losse pleister geconsolideerd en aan de randen gezekerd. Verder is de schade niet bijgewerkt. Aan de buitenkant kregen enkel houten en metalen onderdelen een noodzakelijke lik verf. Bij de door vleermuizen bewoonde

Dit vormt een mooie aanleiding om de inlaatsluis opnieuw zichtbaar te maken

forttoren en binnen bleef dat zo veel mogelijk achterwege. De bewaarde ouderdomspatina van het interieur draagt nu bij aan een indringende beleving van het grimmige fortleven.

De Lekdijk

Kronkelend door het werelderfgoed ligt de rode draad van dit gebied, de Lekdijk. Als bandijk of winterdijk beschermt hij sinds de middeleeuwen het lager gelegen veengebied langs de Lek tegen het vele water dat vanuit de Rijn wordt aangevoerd. Fort Honswijk kwam in 1841 midden op deze waterkering uit de twaalfde eeuw te liggen. Daardoor ging de aarden omwalling van het fort ook als dijklichaam dienst doen. Het landschap was namelijk de drager van het verdedigingssysteem en de dijk speelde daar de hoofdrol in. De grote inlaatsluis bij Fort Honswijk werd in de jaren tachtig van de afgelopen eeuw tijdens een verzwaring in het dijklichaam verstopt. Maar de verzwaarde dijk biedt vandaag onvoldoende bescherming tegen overstromingen in ons veranderende klimaat. Daarom wordt de Lekdijk opnieuw versterkt.

Voor de fortomwalling is het gevolg miniem. Wel vormt de versterking een mooie aanleiding om de historische inlaatsluis opnieuw zichtbaar te maken. Bij het graven van proefsleuven kwamen delen hiervan in goede staat tevoorschijn. In samenwerking met de gemeente, de provincie en Hoogheemraadschap de Stichtse Rijnlanden kijkt de Rijksdienst nu naar een passende manier waarop de sluis geheel vrij kan worden gelegd. Niet alleen als onderdeel van de dijk, maar ook als bron van inspiratie en expertise. Ons erfgoed langs de rivieren herbergt namelijk waardevolle kennis over het waterbeheer en het gebied. Deze kennis kunnen we vandaag zelfs koppelen aan andere transformaties in verband met het veranderende klimaat, waarmee we het verleden een toekomst kunnen geven. ☒

Bernice Crijns, specialist kleur en schilderingen, Jacob Knegt, adviseur erfgoed en water, Lodewijk van Roij, adviseur erfgoed en ruimte, en Mark Vrieling, adviseur bouwkunde, alle vier bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, droegen met expertise aan deze restauratie bij, b.crijns@cultureelerfgoed.nl, j.knegt@cultureelerfgoed.nl, l.van.roij@cultureelerfgoed.nl, & m.vrieling@cultureelerfgoed.nl. Met dank aan Nico van der Woude en Lieke Droomers.

FOTO KLAAS BOEDER

Bij het herstel van dit monumentale venster wordt veel kunsthars gebruikt

Kwaliteit zit 'm in de details

Onze gebouwde monumenten verduurzamen, een andere functie geven, uitbreiden en veiliger maken, dat eist tegenwoordig veel aandacht op. Toch blijft ook de kwaliteit van de uitvoering hiervan essentieel voor het behoud van hun cultuurhistorische waarde. Passende materialen, verbindingsmethoden en technieken om een bouwdeel mee te maken of te repareren vormen de basis van het restaureren. Ze onderscheiden restauratie van nieuwbouw en renovatie. Maar wat is goed, fout of passend? Richtlijnen geven daarvoor veel aanwijzingen. Desondanks blijft er een grijs gebied waarin keuzes nog te vaak worden bepaald door planning, budget of onwetendheid.

En dat is jammer. Een geval waarbij het gebruik van kunsthars bij het herstel van een houten venster duidelijk was doorgeschoten bracht de discussie hierover onlangs weer op gang. Met de Vakgroep Restauratie wisselde de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed van gedachten, als eerste keer in een reeks, over restauratiekwaliteit in detail aan de hand van praktijkvoorbeelden. Zie www.vakgroeprestauratie.nl. Vragen of suggesties: specialist conservering en restauratie Michiel van Hunen, m.van.hunen@cultureelerfgoed.nl. ✕

Podcast vol idealen

Wat betekenen Kamp Westerbork, het Vredespaleis, het Verdrag van Maastricht en de Koloniën van Weldadigheid voor Europa? Deze vier hebben in de afgelopen jaren samen met ruim vijftig andere erfgoederen op ons continent het Europese Erfgoedlabel gekregen. De nieuwe podcast *Europa om je heen* vertelt hoe dit culturele erfgoed Europese geschiedenis en idealen uitdraagt. Zo heeft het Verdrag van Maastricht uit 1992 ons de euro gebracht. Kamp Westerbork in Drenthe speelde vanaf 1942 een belangrijke rol in de deportatie van Joden, Sinti en Roma door de nazi's.

In het Vredespaleis uit 1913 in Den Haag daarentegen worden al ruim een eeuw internationale onderhandelingen gevoerd over het opbouwen en bewaren van de vrede. En de zeven Koloniën van Weldadigheid uit 1818 in Drenthe, Overijssel en Vlaanderen kregen het label vanwege hun betekenis voor het denken over sociaal gemarginaliseerden. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is namens de Europese Commissie de nationale coördinator van het Europese Erfgoedlabel. Beluister de podcast via de gebruikelijke kanalen. Vragen of suggesties: Ben de Vries, b.de.vries@cultureelerfgoed.nl. ✕

FOTO RCE, RONALD TILLEMANN

Nog voor de Eerste Wereldoorlog is het Vredespaleis gebouwd

FOTO RCE, BERT VAN AS

Ook Hunebed D8 bij het Drentse dorp Anloo is in de Erfgoedatlas terug te vinden

Nieuw: de Erfgoedatlas

Sinds begin dit jaar brengt de digitale Erfgoedatlas alle landkaarten van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in één kaart samen. Via deze kaart op www.cultureelerfgoed.nl valt er zowel op de laptop als op de mobiele telefoon informatie over ons culturele erfgoed te vinden. Van werelderfgoed en rijksmonumenten tot historische tramwegen en hunebedden, het is er allemaal in ondergebracht. De Rijksdienst heeft veel kennis in de kaart verwerkt. Iedereen heeft nu de mogelijkheid om digitaal in een gebied op onderzoek uit te gaan en tot nieuwe inzichten te komen door lagen van de kaart aan en uit te zetten.

Lagen met informatie over monumentaal erfgoed zijn naar wens te combineren met lagen die verdere context geven. Denk hierbij aan luchtfoto's, kadastrale gegevens, grenzen, historische kaarten, plannen en natuurgebieden. Van iedere kaartlaag in de Erfgoedatlas zijn een bronbeschrijving en een toelichting op de inhoud te vinden. De meeste lagen zijn samengesteld door de Rijksdienst. Deze verzameling is aangevuld met gegevens van andere organisaties, zoals het Centraal Bureau voor de Statistiek, het Kadaster en de Universiteit van Wageningen. ✕

Karakteristieke gebouwen en gebieden

De jaren 1965-1990

Waar in Nederland je ook bent, veel van wat je om je heen ziet, is gebouwd tussen 1965 en 1990. Omdat er nogal wat grootschalige veranderingen aan zitten te komen, is het tijd om te bepalen wat ons erfgoed van de toekomst is. Wat is er cultuurhistorisch gezien zo karakteristiek dat het nodig is om dit te beschermen? KEES SOMER

Het Indianendorp uit 1979, oftewel de houten huizen van de Vier Vierkanten in Alkmaar

'Nieuwe Truttigheid': de woningen Onder de Bogen in Zwolle zijn in 1975 opgeleverd

De jaren 1965-1990 vormden een periode met belangrijke maatschappelijke en sociaal-economische ontwikkelingen, die hun weerslag op onze leefomgeving hebben gehad. Wat te denken van de democratisering, emancipatie, seksuele revolutie, opkomst van de consumptiemaatschappij, migratie en oliecrisis, om er slechts enkele te noemen. Een periode ook waarin voor de snel groeiende bevolking veel is gebouwd. Het aantal huizen werd grofweg verdubbeld, dat wil zeggen zo'n miljoen nieuwe woningen per tien jaar. En al die babyboomers en eerdere en volgende generaties moesten ook leren, werken, besturen, samenkomen, vergaderen, forenzen, toeren, recreëren, sporten, geloof belijden, zich vermaken, vermaakt worden, cultureel doen en consumeren. Dat laatste in toenemende mate, geholpen door een almaar groeiende welvaart.

Voor dit alles zijn voorzieningen gebouwd en aangelegd in de vorm van scholen, universiteiten, kantoren, bedrijven, overheidsgebouwen, buurthuizen, theaters, winkelcentra, woonboulevards, gebedshuizen, tropische zwemparadijzen, multifunctionele centra, bouwmarkten, windturbines, parken, groengebieden, wegen et cetera. Het is dus niet verwonderlijk dat een groot deel van ons leven zich afspeelt in het decor dat in deze 25 jaar tot stand is gebracht. De komende tijd zullen we dat decor flink moeten aanpassen in verband met onder meer het klimaat en de energie. Daarom heeft staatssecretaris Uslu van Cultuur begin dit jaar de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed gevraagd rijksmonumenten aan te wijzen en gebieden te inventariseren die karakteristiek zijn voor 1965-1990. Dit tijdvak noemen we ook wel post 65.

Groiekernen

In grote lijnen onderscheiden we in deze kwarteeuw drie opeenvolgende perioden met specifieke karakteristieken. Allereerst was er sprake van groei, gekenmerkt door economische expansie en stevige bouwproductie. De nog altijd forse woningnood sinds de Tweede Wereldoorlog en de toegenomen welvaart zouden verregaande gevolgen hebben voor de inrichting en het aanzien van ons land. Er zijn enorme aantallen huizen in de zogenaamde groiekernen en groeisteden gebouwd. De noodzaak om snel te

produceren resulteerde in monotone systeembouw, met veel galerijflats. In de historische binnensteden maakten hele delen plaats voor kantoren, winkelcentra en parkeergarages. Eind jaren zestig groeide de publieke verontwaardiging over deze grootschalige modernisering. Bewoners verzetten zich tegen sloop en speculatie en eisten meer zeggenschap.

Dit protest paste binnen een algemene hang naar democratisering en luidde de tweede episode in, die van verandering. In de stadsvernieuwing gold nu het adagium 'bouwen voor de buurt' met een belangrijke rol voor bewonersparticipatie. De architectuur toonde een streven naar experiment, flexibiliteit, kleinschaligheid en herbergzaamheid. De architecten gingen op zoek naar een gebouwde omgeving die gebaseerd is op de menselijke maat en gelegenheid biedt voor ontmoeting, verrassing en individuele ontplooiing. Dit kreeg vorm in zogeheten bloemkoolwijken en woonerven. Binnen het zogenaamde structuralisme ontstonden aaneenschakelingen van gelijkvormige eenheden die van een groot gebouw een 'kleine stad' wisten te maken.

Nieuwe Truttigheid

Eind jaren zeventig klonk vanuit de vakdisciplines stedenbouw en architectuur kritiek op de manier waarop de beroepsgroep zich hiermee had overgeleverd aan de maatschappijwetenschappen. De wens tot kleinschaligheid had tot een 'Nieuwe Truttigheid' geleid. Tegelijkertijd diende zich een nieuwe generatie architecten aan. Die zorgde in de jaren tachtig met een fris, creatief elan voor een veelheid aan uitingsvormen. Na groei en verandering kwam er differentiatie. Deze beknopte schets van de stedenbouwkundige en architectonische ontwikkelingen in de jaren tussen 1965 en 1990 is maar een klein deel van het verhaal. Niet alleen bestrijkt het culturele erfgoed van deze periode een veel breder terrein, ook zijn er nog al die minder opvallende bouwwerken, complexen en gebieden die samen het merendeel van onze gebouwde omgeving uitmaken. Op welke manier kan dit erfgoed bijdragen aan oplossingen voor actuele kwesties zoals de woningnood, verstedelijking, transformatie van het platteland en de energie- en klimaatcrises? En hoe kan participatie van allerlei mensen daarbij een rol spelen? Om deze vragen

te kunnen beantwoorden is er een gezamenlijke inspanning nodig, van de overheid, belangenorganisaties, vakmensen, gebruikers en bewoners.

Concrete handvatten

Een groeiend aantal gemeenten is al bezig met het inventariseren, op waarde schatten en beschermen van erfgoed uit deze periode. Om hen hierbij te ondersteunen publiceerde de Rijksdienst onlangs een *Handreiking borging van post-65-erfgoed*. Deze geeft concrete handvatten voor de omgang met gebouwen en gebieden uit 1965-1990 en voor het betrekken van de samenleving daarbij. De handreiking is een vervolg op een verkennend onderzoek naar dit erfgoed, dat de dienst de afgelopen jaren heeft verricht. Hierin voerden onderzoekers deelstudies uit naar woonwijken, architectuur, stadsvernieuwing, experimentele woningbouw, gebedshuizen, kunst in de openbare ruimte, infrastructuur, recreatiegebieden en landschap.

De architecten gingen op zoek naar de menselijke maat

Daarbij is ook gekeken naar actuele en te verwachten ontwikkelingen. Kennisdeling vond plaats tijdens bijeenkomsten en binnen nieuw opgerichte netwerken. Deze activiteiten zullen de komende jaren worden voortgezet en geïntensiveerd. De staatssecretaris ziet de zorg voor gebouwen en gebieden uit 1965-1990 als een gezamenlijke verantwoordelijkheid van de overheid en belangenorganisaties. Want alleen door samenwerking kan dit recente erfgoed een rol van betekenis spelen in onze toekomstige leefomgeving. In alle regio's en op alle schaalniveaus. Van de grootste landinrichtingen zoals Zuidelijk Flevoland tot de kleinste bouwwerken zoals een vakantiehuisje. ■

Kees Somer, specialist jongere bouwkunst bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, is betrokken bij het programma Post 65, k.somer@cultureelerfgoed.nl. Zie www.cultureelerfgoed.nl voor de handreiking.

Uitwisseling van kennis

EEN TYPISCH NEDERLANDS HUIS (IN AMERIKA)

De oudste woning van de Amerikaanse stad Albany heeft een Nederlandse oorsprong. Dit huis van Johannes van Ostrande uit 1728 heeft allerlei sloopwoede overleefd.

Nu wil een erfgoedstichting het restaureren en er intrekken. Daarom vroeg ze advies aan Nederlandse

collega's. JEAN-PAUL CORTEN & MATHIJS WITTE

Het huis van Johannes van Ostrande in Albany wordt na de zomer teruggebracht naar zijn oorspronkelijke situatie uit 1728. Maar hoe doe je dat verantwoord?

Rond 1728 bouwde Johannes van Ostrande zijn huis net buiten de verdedigingswal van Albany. De stad in de Amerikaanse staat New York vindt in 1624 zijn oorsprong in Fort Oranje van de West-Indische Compagnie op land van de Mohikanen. Bij het fort groeide een nederzetting, Beverwijck, uit tot het centrum van de pelshandel in de regio. Sinds 1664 viel Beverwijck onder Brits bewind en breidde zich onder de naam Albany in de eerste helft van de achttiende eeuw uit. Van Ostrande was er een persoon van aanzien. Hij was brandmeester, aanvoerder van een burgerwacht en werd meerdere malen tot assistent-wethouder verkozen. Zijn huis zette hij op een natuurstenen fundering. Tegenwoordig is het huis van Johannes van Ostrande de oudste woning van Albany. Na lange leegstand en een ongewisse toekomst heeft de Historic Albany Foundation zich over het pand ontfermd. Met al haar inspanningen is de stichting een prominente speler in de ruimtelijke ontwikkelingen van de stad. In haar zoektocht naar een vitale toekomst voor het historische huis richtte zij zich onlangs voor advies tot de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Want ondanks dat Albany al tientallen jaren onder Brits bewind stond, kreeg het huis destijds een bouwwijze die overduidelijk in een Nederlandse traditie staat. De kenmerken daarvan zien we nu nog in Zaanse huizen terug. De woning kreeg een lage zolderverdieping en een houten draagconstructie van gebinten, tussenbalken, korbelen en sleutelstukken, net als een sporenkap met trekbalen, spanten en een dakbeschoot. Het vakwerk van de gevels werd met bakstenen opgevuld en aan de buitenkant met gepotdekselde houten delen bekleed.

Kloosterkozijnen

De met verticale houten delen opgebouwde tuitgevel had vermoedelijk een gemetselde plint. In deze voorgevel zaten kloosterkozijnen, dus met een luik voor het onderste gedeelte, en een duodeur, waarvan je de bovenste helft afzonderlijk kon openen. Op zolderhoogte bevond zich een luik met het oog op de opslag van goederen. De vloeren bestonden uit houten delen. En in een grote ruimte waren twee schouwen met een houten lijst zonder zijvleugels gesitueerd. Een van deze typisch Nederlandse hangende schouwen is de enige originele in de Verenigde Staten. Om het huis beter bewoonbaar te maken werd het rond 1835 verbreed en opgehoogd. Bovendien is er achter een hoge bakstenen

Over de voorgevel is een doek gespannen waarop het originele gebouw getekend is

loods gebouwd. Later volgde nog een lage achterbouw. Daarna heeft het lang als winkel- en opslagruimte gefungeerd. In de jaren zeventig van de twintigste eeuw werd het van de sloop gered en in 2006 opnieuw. Na langdurige protesten is het toen door een erfgoedbeschermer gekocht en als monument aangegeven. Het huis wordt van grote architectuur- en bouwhistorische waarde geacht, omdat het nog veel oorspronkelijke onderdelen heeft. Nu, tien jaar na de koop, heeft de Foundation vergevorderde plannen voor restauratie. Ze wil na de zomer beginnen.

De met verticale houten delen opgebouwde tuitgevel had een gemetselde plint

Het huis van Johannes van Ostrande zal naar de oorspronkelijke situatie uit 1728 worden teruggebracht. Daarmee wil de stichting de Nederlandse bouwgeschiedenis van het monument en de Nederlandse oorsprong van Albany herdenken. Met de vondst van de originele puibalk en op basis van oude foto's van Nederlandse panden in de omgeving is het mogelijk een verantwoorde reconstructie van de voor- en linkerzijgevel te maken.

Herkenning

Zo kan dit 'Nederlandse' huis herkenning aan inwoners en bezoekers bieden. Ook denkt de stichting dat dit erfgoed van belang kan zijn voor de revitalisering van dit stukje stad. Om de plannen aan te scherpen en te toetsen aan kritische reflectie klopte ze bij de Rijksdienst aan. Haar initiële vragen gingen over de restauratie en reconstructie. Hoe moet het wankele houtskelet worden gestabiliseerd en de verweerde bakstenen invulling hersteld? En hoe reconstrueer je de kloosterkozijnen? Dat lijken heldere, technische vragen. Toch bleek na enige gesprekken dat daarachter enkele andere vragen schuilgaan. Want voor je met de reparaties kunt beginnen is het van belang te weten hoe het gebouw gebruikt gaat worden.

De authentieke puibalk is een belangrijk uitgangspunt voor de restauratie

» Voor je het weet, heb je juist daar de gevel minutieus gerestaureerd waar even later een toegangsdeur gewenst is. Het is dus verstandig om eerst over de nieuwe functie na te denken. Maar die wordt op haar beurt mede bepaald door de mogelijkheden van de omgeving. En dat blijkt een precaire kwestie. Het huis, dat ooit onderdeel van het kloppende hart van een bedrijvig stadscentrum uitmaakte, staat nu op een desolaat en tochtig parkeerterrein. Een koude stadssanering in 1974 heeft de rest van de historische wijk platgelegd. De daaropvolgende plannen voor een congrescentrum en een winkelcentrum op deze plek zijn gesneuveld. Een overtuigende nieuwe visie op het gebied is er nog niet. Deze driedeling werd de basis van de uitwisseling van kennis die de Rijksdienst opzette. In een drietal online *workshops* zijn achtereenvolgens de gebiedsontwikkeling, de functie en de restauratie aan de orde gesteld. Dit kennen we in Nederland ook.

Kinderdorp Neerbosch

Een Nederlandse casus die zich goed voor vergelijking leende, was Kinderdorp Neerbosch in Nijmegen. Dat is de erfenis van wat in 1876 door de evangelist Johannes van 't Lindenhout als Wezeninrichting Neerbosch werd gesticht. De inrichting groeide al gauw tot het grootste protestantse kindertehuis van ons land uit. Tegenwoordig is nog maar een deel in gebruik als begeleide leefgemeenschap voor jongeren. De oorspronkelijke woonverblijven hebben in de jaren zestig plaatsgemaakt voor experimentele woonpaviljoens. In de wezenkerk is het Van 't Lindenhoutmuseum gevestigd. Het is zaak nu voor enkele van de monumentale paviljoens een nieuwe bestemming te vinden, die in de context past, met bijbehorende restauratie.

Hoewel deze vraag vergelijkbaar is met die in Albany zijn de condities erg verschillend. Maar in het verschil blijkt juist het leermoment te zitten. Het verschil dwingt namelijk tot zelfreflectie. Het houdt ons een spiegel voor. Waarom doen wij het in Nederland op onze manier? En kan het ook anders? Het helpt om op een nieuwe manier naar onze eigen transformaties te kijken. Zo is in de Verenigde Staten het particuliere initiatief veel dominanter dan in Nederland. Om die reden zijn de argumenten en middelen om dat initiatief bij het behoud van erfgoed te betrekken verder ontwikkeld dan bij ons. De ervaring van onze Amerikaanse collega's op dit gebied blijkt ook in Nederland toepasbaar. Andersom kent Nederland een ruime traditie van ruimtelijke ordening. Juist op dit punt wringt de schoen in Albany en kan de Nederlandse ervaring een nieuw perspectief bieden.

.....
*In het
 verschil blijkt
 juist het
 leermoment
 te zitten*

Enkele van de gepotdekselde houten planken waarmee het huis van origine bekleed was

FOTO REE, MATHIJS WITTE

Aanscherping

De uitwisseling heeft dus aan beide zijden van de oceaan wat opgeleverd. De collegiale inbreng van de Nederlandse experts heeft de Foundation geholpen bij de aanscherping van haar plannen voor behoud en herstel. De oorspronkelijke 'Nederlandse' toestand zal worden gerealiseerd door het dak te verlagen en steiler te maken, door het huis te versmallen en de voorgevel opnieuw op te trekken. De originele puibalk tussen de begane grond en de eerste verdieping zal daardoor zichtbaar worden. De stenen plint zal weer worden opgemetseld en de duodeur en de kloosterkozijnen worden hersteld. Binnen wordt de schouw teruggebracht. Aan het hout- en metselwerk zal noodzakelijk onderhoud plaatsvinden. Naar verwachting zal het gebouw straks veel bezoekers trekken, doordat er veel te beleven valt. Er zullen rondleidingen georganiseerd worden. Ook zal hier een historische bouwmarkt worden gevestigd. En er komen een gereedschapsbibliotheek en een trainingscentrum om kennis over het restaureren van monumenten en over oude ambachten te delen. Daarnaast zal de stichting haar kantoor in het pand hebben. En hoe gaat het verder in Neerbosch? Daar wordt een van de woonpaviljoens misschien door het museum gekocht. Over een andere functie daarvoor en de restauratie wordt nog nagedacht. Dit kan een van de onderwerpen zijn tijdens het aanstaande bezoek van de Amerikaanse collega's aan Neerbosch. De kennisuitwisseling die de Rijksdienst initieerde, is namelijk niet gestopt. Zo bouwt de dienst mee aan een internationaal netwerk van erfgoedexperts, die in gelijkwaardigheid aan oplossingen werken voor gezamenlijke zaken. De vergelijking en de online uitwisseling die zijn verkend lijken daarvoor werkbare middelen. ✕

Jean-Paul Corten, beleidsmedewerker, en Mathijs Witte, adviseur architectuurhistorie, beiden bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, dragen met expertise aan deze restauraties bij, j.corten@cultureelerfgoed.nl & m.witte@cultureelerfgoed.nl.

FOTO REE, MATHIJS WITTE

Welke functie krijgt dit woonpaviljoen van Kinderdorp Neerbosch uit de jaren 1960?

BURGEMEESTER DROEG HAAR VAN PAARD EN MENS

Een pruik uit 1780 uit het Amsterdam Museum is zowel van paardenhaar als van mensenhaar gemaakt. Dat blijkt uit recent onderzoek van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Het museum heeft de zeldzame herenpruik in langdurige bruikleen van de Rijksdienst. Momenteel is hij nog tot 17 september op de tentoonstelling *Des cheveux et des poils* in het Musée des Arts Décoratifs in Parijs te zien. Het gaat om een donkerblonde ceremoniële burgemeesterspruik van Egbert de Vrij Temminck. Volgens de catalogus is hij uit linnen en paardenhaar vervaardigd. De vraag van het Amsterdam Museum aan de Rijksdienst was of dit klopt. En of er nog kleurstof of poeder op zit dat kan verbleken of er tijdens het transport naar Parijs af kon vallen. Destijds werd voor pruiken mensenhaar gebruikt, aangevuld met haren van paarden en soms geiten. Haar is moeilijk te knopen. Daarom werd het tussen steundraden tot een korte streng geslagen, die vervolgens op een linnen kapje werd bevestigd. Om het kapsel in model te brengen werd het ingesmeerd met pommade. Die kon gekleurd zijn om het haar behalve glans ook kleur te geven. Daarna werd de pruik gepoederd met onder andere meel en talk om volume te creëren en te voorkomen dat de haren door de pommade aan elkaar kleefden. Voor een grijze pruik werden lichte en donkere haren gemengd, omdat sterke grijze haren erg duur waren. Met microscoop en elektronenmicroscoop is goed zichtbaar dat er in de burgemeesterspruik een mengsel van donkere, lichte, dunne en dikke haren is verwerkt. Er zijn geen sporen van kleuring of poeder te zien. Dat was geruststellend voor het transport naar Parijs. De beschrijving ‘paardenhaar’ klopt gedeeltelijk. Voor de langere, dikkere krullen zijn waarschijnlijk paardenmanen gebruikt. De dunnere, kortere haren zijn van een mens afkomstig. ☒

Agnes Brokerhof, materiaaltechnisch specialist bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, verrichtte dit onderzoek, a.brokerhof@cultureelerfgoed.nl.

FOTO: S. RCE

Na tien jaar zag Karen in 2022 zijn maquette van asielzoekerscentrum Klompjan terug

Het kleinste asielzoekerscentrum van Nederland

Een maquette van Klompjan

Een bewoner van asielzoekerscentrum Klompjan wilde er vlak voor de sluiting in 2012 een tastbare herinnering aan maken. Met karton, takjes en lichtjes bouwde hij een levensechte maquette van het hele centrum. De cultuurhistorische waarde van dit schaalmodel is nu onderzocht. Vooral het verbindende aspect ervan is waardevol.

WILMA SIMONS

Ruim 35 jaar geleden, in 1987, begon ons land vluchtelingen in asielzoekerscentra op te vangen. Op een paar uitzonderingen na gaat het om tijdelijke locaties. Ze zijn bijvoorbeeld in een voormalig klooster gevestigd of in containerwoningen of caravans. Op basis van cijfers uit 2020 van het Centraal Bureau voor de Statistiek kunnen we ervan uitgaan dat een paar honderdduizend landgenoten ooit in een asielzoekerscentrum hebben gewoond. Het was hun eerste plek in Nederland. Sommigen zijn er geboren en brachten er hun jeugd door. Duizenden mensen hebben er gewerkt en werken er nog steeds. Voor het Centraal Orgaan opvang asielzoekers of als docent of vrijwilliger. Het is een wereld op zichzelf, veelal buiten het zicht van het grootste deel van de samenleving.

In de documentaire *Asielzoeka's* van Sergej Kreso uit 2014 zoeken twee vrienden elkaar op. Zij hebben samen in het centrum Klompjan bij het Twentse dorp Markelo gewoond. Inmiddels is dat gesloten. Terwijl ze herinneringen ophalen, wijzen de vrienden naar een maquette. Deze tweeënhalve meter lange miniatuurwereld staat komende zomer in Museum Arnhem, als onderdeel van de expositie *Tussen grenzen*. Sinds 2020 volgt de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de reis van de maquette. Het is namelijk interessant om de cultuurhistorische waarde van dit schaalmodel uit 2012 te onderzoeken. Met name vanwege het Europese Verdrag van Faro, dat Nederland naar verwachting binnenkort zal ondertekenen. Dit verdrag benadrukt de maatschappelijke en verbindende waarde van cultureel erfgoed en het belang van betrokkenheid.

Boerderij uit 1600

Van 1991 tot 2012 was asielzoekerscentrum Klompjan op het terrein van een camping gevestigd, vernoemd naar de boerderij uit 1600 die daar staat. Er konden 350 mensen opgevangen worden, verdeeld over 94 caravans. Na de sluiting werden de inwoners, veelal gezinnen, overgeplaatst naar andere opvanglocaties. De caravans zijn weggehaald. Wat overbleef was de maquette, gebouwd van gevonden materialen door Karen, een van de bewoners. Karen blijft liever anoniem. Daarom wordt zijn achternaam hier niet genoemd. Toen hij had gehoord dat het centrum zou gaan sluiten wilde hij, autospuiter van beroep, een blijvende herinnering aan de plek maken. Mede omdat fotograferen van opvanglocaties niet toegestaan is, vatte Karen het plan op voor een levensechte maquette. Als het hem zou lukken het moeilijkste onderdeel, de trapjes van de caravans, te maken, dan zou hij verdergaan. De beheerders gaven hem een kleine ruimte in gebruik. Daar werkte Karen gedurende een maand elke nacht aan het model, tot hij in de ochtend een merel hoorde fluiten. De caravans maakte hij van karton, de hekjes van metaal en de bomen en struiken zijn van inmiddels verdorde planten, mos en takjes. De begroeiing geeft de maquette een levendige uitstraling, maar is ook de reden dat deze kwetsbaar is. Hij is op schaal en met ambachtelijke precisie gemaakt. De straatverlichting werkt, net als dat in iedere caravan een lichtje brandt en er overal huisnummerbordjes zijn. Je ziet het sportveldje, de slagboom, de vlag, wegwijzerborden, het gebouw met de kantoren. Veel herkenbare details voor iedereen die ooit in een asielzoekerscentrum is geweest, als bewoner, werknemer, leraar, vrijwilliger of bezoeker.

Zwerftocht

Net zo opmerkelijk als het ontstaan van de maquette is zijn zwerftocht daarna. Deze duurt nu al ruim tien jaar en leidde van Museum Eungs Schöppe in Markelo langs onder meer een dokters-

Regelmatig brengt de maquette gesprekken tussen onbekenden op gang

praktijk in Limburg en een creatieve broedplaats in Amsterdam. In al die tijd en ondanks alle verplaatsingen is het schaalmodel praktisch niet beschadigd geraakt. De zorg, aandacht en kunde waarmee hij is gemaakt spreekt er zo duidelijk uit dat allerlei mensen ervoor wilden zorgen. Al wisten ze niet precies waarom en voor hoe lang.

Sinds 2020 heeft erfgoedonderzoeker Milena Mulders de maquette onder haar hoede. Samen met migratiehistoricus Hanneke Verbeek regelde ze tijdelijke huisvesting bij het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis. Dat juist historici en media-makers direct de unieke waarde van het model zagen, is geen toeval. Het vertelt het verhaal van nieuwe Nederlanders en van de asielopvang. 'De maquette zorgt voor gevoelens van erkenning: "Mijn verhaal doet ertoe", vertelt Mulders. 'Het is ook precies wat ervaringsdeskundigen zeggen als ze de maquette zien: "Het is niet mijn asielzoekerscentrum, maar het is in ieder geval een asielzoekerscentrum."

Alle 390 lichtjes

Vorig jaar spoorden Mulders en Verbeek de maker op. Hij had geen idee van wat er in die tien jaar met de miniwereld was gebeurd. Meteen repareerde hij de elektra en gingen alle 390 lichtjes weer aan. De twee hoeders onderzochten, mede met een subsidie voor erfgoedparticipatie, het behoud en de betekenis van het schaalmodel. Want naast dat het een uitzonderlijk voorwerp is, is de maquette ook een goed gespreksonderwerp. Hij vormde de aanleiding voor gesprekken met oud-bewoners en oud-werknemers. En met de gemeente Hof van Twente om op het terrein iets met de relevantie van Klompjan voor deze mensen te doen. Met de Rijksdienst bespraken de twee het belang van 'migratie-erfgoed'. Dat het model buiten Markelo ook van waarde is, sprak uit de reacties van bezoekers aan de tentoonstelling *While Awaiting an Unknown Future* bij cultuurplatform Framer Framed in Amsterdam. Daar was de miniatuurwereld begin dit jaar te zien. Mulders: 'De maquette bracht veel gesprekken tussen onbekenden op gang.' Ook waar het geen onderdak vond, zoals bij de Rijksdienst, wekt dit mini-Klompjan interesse en reflectie op de vraag hoe je gezamenlijk voor potentieel erfgoed zorgt. Vorig jaar zette de NPO Mina Etemads podcast *Maquette zonder verblijfsvergunning* online. Dit was aanleiding voor het Rijksmuseum om contact met zijn hoeders op te nemen. Het museum verzamelt namelijk ook voorwerpen die betrekking hebben op de geschiedenis van de twintigste eeuw. Zou het zwerfende bestaan van het Klompjan-model dan zowaar eindigen in een van Nederlands belangrijkste musea? ❏

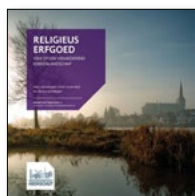
Wilma Simons, specialist erfgoedparticipatie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, volgt deze maquette, w.simons@cultureelerfgoed.nl. Met dank aan Milena Mulders. Zie ook www.museumarnhem.nl.

.....
**Het model
 vertelt het
 verhaal van
 nieuwe
 Nederlanders
 en van de
 asielopvang**

Het schaalmodel is met ambachtelijke precisie gemaakt. Het groen is inmiddels verdord

Een greep uit de belangwekkende uitgaven van de laatste tijd. Tenzij anders vermeld zijn alle boeken verkrijgbaar via de boekhandel. Zie www.cultureelerfgoed.nl voor meer publicaties van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

RELIGIEUS ERFGOED

Visie op een veranderend kerkenlandschap
Wies van Leeuwen, Jorien Kranendijk en Lilian Grootswagers, Heemschut, Amsterdam, 96 pag., gebonden, € 14,95, ISBN 978 90 817182 5 7, verkrijgbaar via www.heemschut.nl

Natuurlijk kun je een kerk als een gesloten vesting van een onderdrukkende macht zien. Maar ook als een karaktervol oord van traditie, dat aan bezinning bij kan dragen. In ieder geval zijn het de voorlopers van musea, omdat ze waardevolle kunstschaten bevatten. Na de Romeinse tijd, in de voor veel mensen toch wel grauwe, eenvoudige middeleeuwen, zag de bevolking alleen in de kerk versieringen en kleurrijke voorstellingen. In een historische kerk geniet je van het spel van het licht op muren en beelden. Driekwart van de 7.110 kerken in ons land wordt nog voor het geloof gebruikt en 2.350 zijn er als rijksmonument beschermd. Maar nog slechts de helft van de Nederlanders zegt gelovig te zijn. Als de eigen religieuze gemeenschap slinkt, zou je in de kerk om en om een dienst van een andere gezindte kunnen houden. Van migranten bijvoorbeeld. Mocht dat niet lukken, dan zou je het gebouw behalve voor de eredienst ook voor bijvoorbeeld concerten en tentoonstellingen kunnen benutten. Wanneer dit voor financiële problemen zorgt, kun je de kerk op andere momenten voor zakelijke evenementen verhuren. Als ook dat geen oplossing biedt, kan de kerk een andere functie krijgen, zoals bibliotheek of museum. Mocht dit lang op zich laten wachten, dan kan tijdelijk gebruik als skatebaan of iets dergelijks verwaarlozing tegengaan. En als dan echt alle creativiteit en inzet niets hebben opgeleverd, dan is afbraak de allerlaatste optie. Dit boek is mede geschreven door Jorien Kranendijk van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

WADDENGEBIED

Landschapsbiografie
Meindert Schroor, Noordboek, Gorredijk, 144 pag., gebonden, € 24,90, ISBN 978 94 6471 032 8

Dit boek is een nieuwe uitgave van de *Landschapsbiografie van het Waddengebied*, die de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed vijf jaar geleden samen met Staatsbosbeheer uitgaf. Er is een hoofdstuk toegevoegd over bedreigingen, te weten licht, geluid, windturbines, bedrijventerreinen en verkeer, die de leegte en de stilte van de Wadden aan kunnen tasten.

VERMEER EN DE DELFTSE TOPOGRAFIE

Wim Weve, Wbooks, Zwolle, 128 pag., gebonden, € 29,95, ISBN 978 94 625 8545 4

Rond 1660 schilderde Johannes Vermeer zijn *Gezicht op Delft* waarheidsgetrouw. En ook het huis op *Het straatje* heeft werkelijk bestaan. Alleen voor de linker woning op dat doek heeft Vermeer onderdelen van verschillende panden gecombineerd. Dat blijkt uit bouwhistorisch onderzoek van Wim Weve, die 25 jaar bij de gemeente Delft heeft gewerkt. Door de aandacht op allerhande details van de twee schilderijen te richten neemt Weve de lezers daarin mee. Met een woord vooraf van oud-specialist bouwhistorie Dirk J. de Vries van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

CASTELLUM MEINERSWIJK

Werelderfgoed in de Arnhemse uiterwaarden
Paul van der Heijden, Matrijs, Utrecht, 64 pag., € 12,95, ISBN 978 90 5345 594 4

Om de scheepvaart te beschermen en de grens van hun Rijk te verdedigen bouwden de Romeinen een houten fort bij wat nu Arnhem is. Het stond aan de Rijn tegenover de toenmalige monding van de IJssel. Later trokken ze het fort uit steen op. Rond 260 van onze jaartelling hebben de soldaten het verlaten om elders te vechten. En in de vroege middeleeuwen braken de Franken de muren en fundamenten voor hergebruik af. Toch troffen archeologen in onze tijd nog sporen van een weg en gracht om het fort aan. Net als een teen en nog twee stukjes van een levensgroot bronzen beeld. Ook vonden ze de overblijfselen van de fraai beschilderde, gestucte wanden van het hoofdkwartier van het fort, dat het grootste van Nederland was. Hierin zetelde de commandant, die in de hal vanaf een verhoging zijn manschappen toesprak. Een administratiekantoor, magazijn en vaandelheilighdom maakten ook deel van het hoofdkwartier uit. Tegenwoordig zijn de ondergrondse resten als werelderfgoed erkend. Bovengronds zijn de muren van het hoofdkwartier met stenen in een stalen constructie zichtbaar gemaakt. Het rivierwater kan hier een paar keer per jaar doorheen stromen.

METRO 010

Onwaarschijnlijk maar waargebeurd
Abdelkader Benali, Han van der Horst en Michelle Provoost, Naio10, Rotterdam, 272 pag., gebonden, € 29,95, ISBN 978 90 832 2761 0

Via een wat onhandig vertelde educatieve strip kunnen kinderen lezen hoe een jongen en een meisje uit het heden in het oude Rotterdam belanden. Zo tekent Marcel Ruijters hoe de twee rond 1270 de dam in de rivier de Rotte helpen dichten en in 1622 zetten ze Hendrick de Keyzers standbeeld van Erasmus overeind. Bovendien verbeeldt Hanco Kolk hoe het meisje in 1760 in een huis glipt om in de administratie de naam van een in slavernij geboren voormoeder op te zoeken. Tussen, onder en zelfs in de strips staat achtergrondinformatie.

VAN KLEUR NAAR KUNST

Monica Rotgans, Waanders, Zwolle, 160 pag., € 25,-, ISBN 978 94 6262 432 0

Als je met Egyptisch bruin schildert, schilder je met gemalen mummie. Met saffraangeel smeer je iele krokusstempeltjes op je doek. En dat koele, groene verdigris maak je door mest op een koperplaat te leggen. In dit boek vertelt kunstenaar Monica Rotgans over 55 pigmenten. Daar staan veel kunstwerken bij afgebeeld, jammer genoeg wat priegelig. Heel wat pigmenten veranderen na verloop van tijd in onbestemd grijsbruin. Of ze verbleken of verdwijnen geheel. Heb je daar nou al dat kliervocht van slakken voor laten oxideren om purper te verkrijgen? Of edelstenen staan vergruizen voor blauwe lapis lazuli?

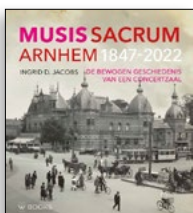

POST UIT UTRECHT

Prentbriefkaarten van de stad Utrecht uit de collectie Lisman

Bettina van Santen en Fred Vogelzang, Stokerkade, Amsterdam, 256 pag., gebonden, € 29,50, ISBN 978 90 7915 661 0

Even een kaartje met een berichtje sturen was honderd jaar geleden vergelijkbaar met een whatsappje nu. Want de postbode kwam een paar keer per dag. Tussen 1900 en 1925 waren de briefkaarten van mooie foto's voorzien. Aan de hand van vierhonderd stuks maakt dit boek duidelijk hoe de stad Utrecht er toen uit zag. Het Paushuize uit 1517 staat te stralen, net als het eeuwenoude Zoudenbalchhuis met zijn luiken en kantelen. Achter heren met hoed en straatjongens op klompen zien we de Winkel van Sinkel uit 1839 en de middeleeuwse Domtoren, Neude en sluis aan de Bemuurde Weerd. Een schaatswedstrijd op de Oudegracht. Maar vooral de nieuwe tijd is op deze selectie kaarten te zien. Openbare waterpompen, watertorens, elektrische trams, het eerste fietspad van Nederland. Het moderne hotel Bellevue uit 1905 in de stijl van de art nouveau, de met gietijzer overdekte vismarkt op de Kalisbrug. Het Academiegebouw, de nieuwe Munt. En bioscoop Rembrandt draait Harold Lloyd. Sommige van die kakelverse gebouwen zijn inmiddels alweer afgebroken. Gelukkig hebben we de prentbriefkaarten nog.

MUSIS SACRUM

Arnhem

Ingrid D. Jacobs, Wbooks, Zwolle, 168 pag., gebonden, € 27,95, ISBN 978 94 625 8523 2

Het is geen rijksmonument, maar Willem Mengelberg, Maurice Ravel en Louis Armstrong traden er op. Sinds 1847 worden in Arnhem muziekuitvoeringen in concertzaal Muis Sacrum gegeven. Het 'aan de muzen gewijde' gebouw aan de rand van de historische binnenstad is verschillende malen stevig en onherkenbaar verbouwd. ☒

Ook iets interessants het licht doen zien? Neem contact op via d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl.

Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Verschijnt vier maal per jaar.
Jaargang 15, nummer 2, mei 2023

Eindredactie Dirk Snoodijk
(d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl)

Redactieraad Mieke van Bers, Marinus van Dintel, Frederike Dollekamp, Laurens van Eijndthoven, Menno van der Heiden, Geertje Huisman, Anne Houk de Jong, Ineke Joosten, Floortje Kok, Dorian Meijnen, Nathalie Menke, Dolf Muller, Daphne Nieuwenhuijse, Birgit Reissland, José Schreurs, Marike Snoek, Huub van de Ven, Jeroen Westerman en Jeroen Zomer

Teksten Vrijwel alle artikelen zijn geschreven door medewerkers van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Vormgeving uNiek-Design, Almere

Druk Koninklijke Van der Most, Heerde

Aan deze uitgave kunnen geen rechten worden ontleend.
ISSN 1878-7827

Gratis abonnement op het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed?

Zie cultureelerfgoed.nl/abonneren. Of mail naar info@cultureelerfgoed.nl. Ook adreswijzigingen en bestellingen van meerdere exemplaren gaan via info@cultureelerfgoed.nl.
Stel al uw vakinhoudelijke vragen via 033 - 421 7 456.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Smallepad 5 | 3811 MG Amersfoort
Postbus 1600 | 3800 BP Amersfoort
033 - 421 7 421
info@cultureelerfgoed.nl
www.cultureelerfgoed.nl (met routebeschrijving)

Bibliotheek en archief

Open ma t/m vr 9-17 uur
033 - 421 7 444
bibliotheek@cultureelerfgoed.nl
Raadpleeg de catalogus op www.cultureelerfgoed.nl.

Collectiecentrum Nederland

Verbindingsweg 1 | 3826 PC Amersfoort

Vestiging Amsterdam

Hobbemastraat 22 | 1071 ZC Amsterdam

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed adviseert en inspireert bij het behoud, de duurzame ontwikkeling en de toegankelijkheid van het meest waardevolle erfgoed van Nederland. Op het gebied van monumentenzorg, archeologie, historisch landschap en museale collecties voert de Rijksdienst de wet- en regelgeving uit.

Het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is gedrukt op FSC-gecertificeerd papier. Het hout dat dient als grondstof voor het papier komt uit verantwoord beheerde bossen. De biofolie waar het blad in wordt verstuurd is biologisch afbreekbaar.

Geef de toekomst een verleden.

2022: Omdat de onderliggende kalkpleister los was gelaten, viel er in Zwolle een flink ornament uit een plafond van leemstuc

2023: Na een zorgvuldige restauratie en een nieuwe laag verf ziet het unieke plafond er weer prima uit

FOTO'S WIJNAND FRELING

UNIEK STUCSTUK

In het tweede kwart van de zeventiende eeuw gaf Bernard de Buissonet opdracht aan de stukadoor Jan Craeckenborgh van Cleef om zijn voorkamer met een hypermodern plafond te verfraaien. Nooit had hij kunnen vermoeden dat dit vierhonderd jaar later van de ondergang gered zou worden. Door de eeuwen heen is er verschillende keren aan dit kunststuk van leemstuc in de Koestraat in Zwolle gesleuteld. Daarbij zijn er onder meer stukjes stuc vervangen. Meer invloed had een verandering van het kleurenpalet. In de tweede helft van de negentiende eeuw

is het plafond zo beschilderd dat het uit eikenhout samengesteld lijkt. Met de beste bedoelingen is dit schilderwerk in de loop van de twintigste eeuw op diverse plaatsen bijgewerkt. Toen het rijksmonument onlangs gerestaureerd werd, viel er een behoorlijk stuk naar beneden. Uit het daaropvolgende onderzoek bleek dat de kalkpleister onder het leem op veel plaatsen loshing. Ingrijpen was noodzakelijk voor het behoud van dit voor Nederland unieke plafond. Hier was de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed uitgebreid bij betrokken, waarbij veel kennis en ervaring is ingezet. Met een team van specialisten en bijna geheel eigen financiële

middelen heeft de eigenaar van het monument het plafond kunnen handhaven. Ter vervanging van het kapot gevallen ornament is er een afgietsel geplaatst van een vergelijkbaar sierstuk elders op het plafond. En een vernieuwde houtimitatie is over het oude verfwerk aangebracht. Bernard de Buissonet zou tevreden geweest zijn. ✘

Wijnand Freling, zelfstandig expert monumentaal interieurstucwerk, en Eloy Koldewij, specialist interieurs bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, droegen met expertise aan deze restauratie bij, w.freling@rocaille.eu & e.koldewij@cultureelerfgoed.nl.